

Vello Jüriöö

Setomaa kodolugu

Värska 2021

See väljaanne valmis Eesti-Vene piiriülese koostöö programmi 2014–2020 rahalise abiga. Väljaande sisu eest vastutab ainuisikuliselt SA Seto Instituut ning see ei pea kuidagi kajastama selle programmi, programmis osalevate riikide ega Euroopa Liidu seisukohti.

Raamatu väljaandmist toetas Eesti-Vene piiriülese koostöö projekt ER52 Heritage Teaching. Eesti-Vene piiriülese koostöö programmi 2014–2020 eesmärk on edendada piiriülest koostööd Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vahel, et soodustada sotsiaalmajanduslikku arengut mõlemal pool ühist piiri. Programmi koduleht on www.estoniarussia.eu.

Toimetajad: Silvi Palm, Ahto Raudoja

Kujundaja: Henry Timusk, Ilusilm OÜ

Illustratsioonid/fotod: Arne Ader, Sigre Andreson, Tiit Hunt, Rain Kiidma, Arvis

Kiristaja, Mati Kose, Helen Külvik, Veiko Linnus, Andres Ots, Anneli Palo, Ahto

Raudoja, Jaana Ratas, Jaak Sarv, Henry Timusk, Toomas Tuul, Siim Veski, Ville Vuorio, Ahto Raudoja fotokogu, Setomaa Muuseumide fotokogu.

Trükk: trükikoda Paar

Väljaandja: SA Seto Instituut, Pikk 29, Värskas, Võru maakond

www.setoinstituut.ee, info@setoinstituut.ee

© Seto Instituut ja autorid, 2021

Värskas

ISBN:

Sisukord

SETOMAA LUUDUS

Mink pääl sais Setomaa?	8
Minkperäst om Setomaa sääne?	8
Viikogo'	10
Jõõ'	10
Järve'	12
Setomaa ilma'	13
Mõtsa'	14
Setomaa eläjä'	17
Tsirgu'	17
Säksamaa varõs	17
Elo viikogodõh	18
Kala'	18
Setomaa maaüsäh om pall' o varra	20
Verska vesi mitmõ tõbõ vasta	23
Järvemuda	23
Midä tetä' Setomaa maaüsäh olõva varaga?	24

SETOMAA AOLUGU

Setomaa vanõba ao muistidsõ'	26
Elokotsõ'	27
Liinamäe' Setomaal	28
Käkmiskotsõ'	30
Kääpä'	30
Eissagamatsi matmiskombit	31
Keskaig	32
Luvvas Vana-Vinne riik	32
Vahtsõnõ kivikants Irboskah	33
Petseri mastõra	34
Jälle aig – Liivi sõda (1558–1583)	36
Elo ja olõminõ koon' Põh' asõani	36
Kauplõminõ, kauplõmiskotsõ' ja kaubatii'	37
Usuelo, koolioppus ja kultuur inne Põh' asõta	38
Vahtsõnõ aig	39
Põh' asõda (1700–1721)	39

Paarsada aastakka Setomaa majandusõh	40
Setomaa nulga' vai kolga'	43
Usuelo, usk ja kombõ'	46
Tsässona' ja küläpühä'	48
Koolioppus inne I ilmasõta	49
Kuulõ tetti mano	49
Setomaa ja Vabadussõda (1918–1920)	50

ÕGAPÄÄVÄELO SETOMAAL

Eesti Vabariik (1918–1940)	51
Seto' saava' Eesti ala	51
Petseri maakund	52
Koolioppus Eesti Vabariigi aigu	57
Kultuurielo	58
Elo Eesti-puulsõl Setomaal Nõukogodõ võimu all	58
Vahtsõst eissaisvah Eesti riigih	59
Setomaa vald	60
Verska sanatoorium ja viikeskus	62
Setomaa Muuseumi'	63
Seto Kongress ja Vanõbidõ Kogo	64
Seto Instituut	64

KULTUUR JA RAHVAKULTUUR

Seto külä	65
Seto rõiva' ja ehte'	71
Kuulsa' seto' läbi ao – lauluimä'	73
Uma aokirändüs	77
Seto tähtpäävä'	78
Perre tähtpäävä'	83
Vahtsõba ao praasnigu'	85
Seto Kuningriigi päiv	85
Laulupido' Petserih	88
Leelopäiv	88
Seto kultuuri nätäl	89
Seto Folk	89
Seto I tandsopido „Kagoss kargasõ'!”	90
Ostrova festival	90
Rikka Ivvani pillilaagri	91
Lummo Kati leelolaagri	91

SETOMAA LUUDUS

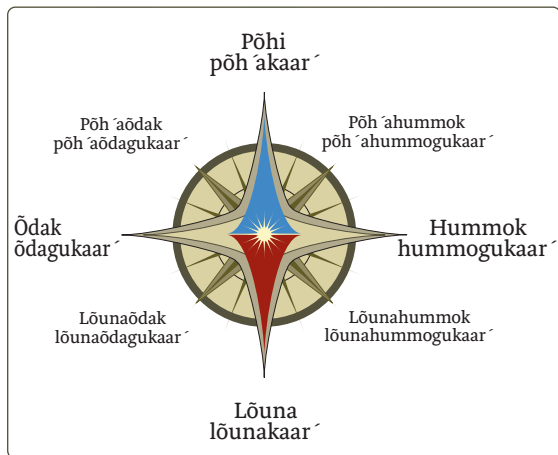
Luudusõ, kultuuri ja keelemurdõ poolõst om terveh Lõunahummogu-Eesti ja taa siäh ka Setomaa ummamuudu. Taa jago om paika saanu sis, ku mandriiä nakas' ar' minemä.

Põh'a ja hummogu puul om Setomaa madalab, lõuna ja lõunaõdagu puul jal korgõb. Kõkõ põh'apuulsõb kotus om säääl, koh Mädäjõgi juusk Võhanduhe, lõunapuulsõb Laura kandih Kudepi jõõ veereh. Õdagupuulsõb om Pedetsi jõõ veereh Luhamaa kandih ja kõkõ hummogupuulsõb kotus om Vahtsõ-Irboska takah, koh Petseri-Pihkva raudtii lätt üle inidse Eesti Vabariigi ja Vinnemaa piiri.

Põlda tegemisõ jaost omma' kõlvulidsõ' ja pareba' Setomaa keskpaiga tasadsõba' piirkunna', Petseri-Irboska kant. Põh'a- ja Lõunahummogu-Setomaa omma' küländ üttemuudu,

tah om pall'o mõtsu ja soid, ka inemisi eläs veidebä. Ummamuudu om Pihkva järve viir. Perveviir om veiga käärolinõ, perve sisse jäävä kitsa' oro', suust ja madalist kotsist nõsõsõ' korgõbahe kingokõsõ', mia' olõsi' nigu põh'ahummogu-lõunaõdagu juti pääl.

Inäbüste tasanõ ja mõtsanõ om Verska jago; säääl omma' palo'. Meremäe-Laura kühmä pääl saa põlda tetä' õnnõ korgõbih kotsih. Põlda vaihölõ jäävä' hainamaa- ja suulapi'.

Mink pääl sais Setomaa?

Ammudsõst aost pääle om tiidä, õt vasta-
pite Eestimaa põh'ajaolõ, koh om pall'o pliita
(paekivvi), om Setomaal inäbä liivakivvi ja savvi.
Umbõs 400 miljonni aastakka tagasi nakas' ilma-
mere lämmä viiga rannaveere aladõl ja jõosuudmih
liiv kipõstõ põhja vaoma. Niimuudu saiõgi terve

Lõuna-Eesti alosõs verrev liivakivi. Verrev om Setomaa liivakivi selle, õt timäh om seeh
rauda. Säänestmuudu verrev om liivakivi ka Peipsi veereh Kallastõ man, Tartoh Imäjõõ

*Piusa jõõ korgõh kaldõh om ilosa-
he nätä' mitund värmi liivakivvi.*

Taa, mia om jäänü maapinda, om peri suurõst iämineki aost. Iä läts lõunahummogu puult
põh'aõdagu poolõ ja säntsest tiist ommaki' jäänü' jälle' Pihkva järve pervi mano, saarilõ ja
kingokõisilõ järve lähkoh. Umma tüüd tekk' muidogi ka iäsulamisõ vesi. Tiiä-i tuud, ku
korgõh oll' sis vesi, pervi perrä kaiõh võidsõ tä olla' 5–6 meetrit korgõbah ku parhilla', taaga
30–40 meetrit merepinnast. Ku iä läts, sis tuulsamal aol tä ka sulli, selle juhtu, õt midä suurõb
jago iäst vabast sai, tuud suurõbast kasvi viikogo. Suurõst lajast viiväläst paistsõ' vällä mõnõ'
korgõba' kingo'. Pihkva järve vesi ojot' tuul aol üle hainamaa' Imäjõõ ja Mehikuurma vaihõl
Tartomaal. Peipsi järve põh'aots nõssi kipõbahe
ja vesi vaiu lõuna poolõ ni täüt' jõõoro'. Sääne
org om ka Verska laht, nisaandõ org Kuuljah.
Perähpoolõ jäie Setomaa lõunajaoh vesi väiko-
bast, suur viiväli lagosi ja sai mitu viikoko.
Tuust aost omma' peri mitmõ' mustidsõ' oro'
Irboskast põh'a puul. Sääll oll' all lubjakivi, oro'
jää' süväst ja näide perve' äkilidsõst.

Pihkva järv om tuul aol olnu parhilladsõst
väikob, tükü ao peräst nakas' asi tõõsõst
minemä, järv lätt aigupite suurõbast.

*Meremäe tornist paistusõ'
Meremäe-Laura kandi kühmä'.*

Minkperäst om Setomaa sääne?

Setomaa olõki-i veiga suur ummi mõõta poolõst, siski
om siihki nätä' nii kinka ku orga. Inäbä om vaest tasatsit
kotsit. Minkperäst om Setomaa sääne, nigu tä om?

*Petseri liinast juusk läbi Kaamenka jõgi.
Jõõoroh om mitmit kuupit, siih om nätä'
Rüüvlikoobas.*

Viikogo'

Nikavva, ku inemisõ' omma' ilmah elänü', om vesi näide jaos olnu veiga tähtsä. Edeotsa eletigi vii lähkoh. Inemisõ' saa-s õga mõista-s viildä ellä.

Vii veereh oll' lakõbit kotsit, kohe sai kuupakõsõ uursta' vai pistkua ossakõisist ja eläjänahost üles säädä. Vii viirde tulli' mõtsaeläjä' juuma, säält sai näid kinni püüdä' ja ar' süvvä. Viist sai kallo püüdä', merest ka hülgit.

Vett pite sai tõistõ paika kergebä vaivaga ku läbi pakso mõtsa tiid ragodõh. Istuti mõnõ puujupikõsõ pääle ja vesi eis' vidi edesi. Pia opiti pakust lootskit vällä ragoma vai palotama. Viitii' oll' tähtsäbä' ti' koon' keskao algusõni. Mõnikõrd kaits' vesi ka vainlastõ iist ja päst' ar' nii elokõsõ ku vara. Sõto aigu minti kāküssihe suusaari pääle vai pervi seeh olõvihe kuupihe.

Hoobis ummamuudu om vii juuskminõ Setomaa hummogujaoh. Vesi juusk aigupite, selle õt maa om tasanõ, olõ-i suurõbit kallakit. Õt kõik vesi joosõ-i ar' vai juusk hilläkeiste, om Pihkva järve ümbre umajago soid. Tuntuba' jõõ' Setomaal omma' Piusa ja Mädäjõgi, lõunapuulsõl Setomaal Liidva, Ruuda ja Kudepi jõõ'.

Jõõ'

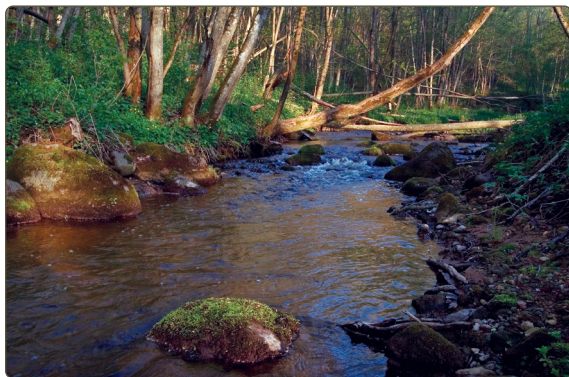
Piusa – Setomaa Imäjõgi

Obinitsa paisjärv sai sis, ku Tuhkvitsa uja üles paisutõdi.

Piusa om Setomaa kõkõ suurõb ja tähtsäb jõgi. Tä om ka olnu Setomaa ja Vana-Liivimaa piirijõgi. Piusat tundas ku kipõ joosu ja suurõ viisadamisõga jõkõ.

Piusa jõõ pikkus om 109 km, Eesti jõki siäh om tä pikkusõlt säitsmendäl kotsõl. Piusa nakas pääle Plaani Küläjärvest Võromaal. Inäbüseh juuskva' väikoba' jõõ' ja ujakõsõ' Piusahe hüält puult, õnnõ kolmas osa kuralt puult.

Aoluuh om Piusa pikkä aigu olnu piirist Vinne riigi ja Tarto Piiskopkunna vaihõl. Edimädse

Piusa jõgi om äkilidsõ joosuga.

km pääl om sadaminõ 70 m. Allapoolõ minneh jääs vesi tasadsõbahe juuskma. Tähtsábä' lisajõõ' Piusal omma' Paatskohka, Metkohka, Pelska ja Tuhkvitsa uja.

Suurõ viisadamisõ ja kipõ joosu peräst om Piusa pääle umal aol ehitet pall'õ vesiveskit. Võromaa miis Haidaku Vidrik om arvanu, õt Piusa pääl võidsõ olla' kõrraga 39 veskit, taaga sis õga 3 km pääle veski. Inäbä ehitedi näid jõõ keskkotsõhe: Vana-Vahtsõliina ja Tammõ vaihõlõ.

Piusa jõõ vesi om veiga puhas ja jaahe ni kõlbas hõste kõiki lõhelisi jaost. Jõõ jago Tammõ paisust koon' Vana-Vahtsõliina sillani ja Miikse ni Raagsilla uja omma' lõhelisi elo-ja kudõ-nõmispaiku üleriigilidsõh nimekiräh. Puhta viiga jõõh eläs ümbre tosina kalaliigi, naidõ siäh kaitsõalodsõ' harjus (kutstas ka hõrnas), võldas ja jõõforell. Harjust om jäänü veidebäst, arvada' kopridõ tüü.

Suvõ' omma' Piusa veereh lühebä' ku muial Setomaal. Piusa saa suurõba jao umast viist põh'aviina, tä om tõisist jõkist külmebä viiga. Külmä vii lämmäsminekest kulus inäbä aigu ni taa mõoski säälkandih ka ilmalõ.

Mädäjõgi

Setomaa põh'ajaoh om tasadsõ joosuga Mädäjõgi, minkõl pikkust 27 km. Tutvast om taa jõõ kirotanu' kiräniku' Karl Ast Rumor ja Paul Haavaoks.

1957. aastagal tuudi Mädäjõkkõ kopra'. Jõõ piirkund oll' tükk aigu kopridõ kaitsõala, a parhilla' inäb mitte.

Võhandu jõgi om Setomaa ja Eestimaa vahelidsõst piirijõõst.

Järve'

Kõkõ suurõb järv Setomaal om Pihkva järv. Üle ruutkilomeetri om Vel' nä järv innidseh Linnusõ vallah ja säääl lähkoh ka Pabra järv. Mõlõba' omma' taast aost, ku iä nakas' ar' tagasi minemä. Om ka tõistmuudu järvi – orgjärve'. Säntse' omma' Irboska ürgoroh Liinajärv ja Möla järv ni Örsava järv Verska lahe peräotsah. Vähämbit järvi om Setomaal hulga, rohkõb tiidäs näist Utsja järve, Mustjärve, Jaastrova ja Järvepää järve ni Obinitsa paisjärve.

Vel' nä järv olõ-i suur – veidkese üle ruutkilomeetri.

Pihkva järv

Peipsi-Pihkva järv om Eestimaa ja Vinnemaa vaihõl ja terveh Öuroopah suurusõ poolõst neländäl kotsõl. Jagonõs kolmõst: põh' ah om Suurjärv (Peipsi järv), lõunah Pihkva järv ja näide vaihõl Lämmijärv. Setomaa jaost om tähtsäb

Pihkva järv. Taa om 41 km pikk, 20 km lag'a ja 3–5 m sükäv. Kõkõ süveb om Lämmijärve ja Pihkva järve kaala kotsõh ja Talapsi saarõ man, säääl mõnõh paigah om koon' 11 m süvähüst. Setomaa-puulsõh veereh om äkilitsi pervi Lisja, Puudovitsa, Seltsa, Kaamenka ja Semssaarõ külä man. Järve põhi om keskpaigah savidsõ muaga, veere poolõ tullõh om muda liivakas, peris perve all om mõnõh kotsõh nii liiva ku ruusa. Järve viir om eis' kotsidõ eismuudu. Umaette kaemist om väärt Verska laht. Üleujutusõ' omma' keväjä, ku lumi sulas ja vesi nõsõs. Joba vanast aost om järv olnu järveveere inemisilõ tähtsä söõgiandja. Kallo om püvvetü, öt Petseri mastõralõ massõ massa', ja üle om jäänü ka müügi jaost. Umal aol om kõkõ rohkõb püvvetü tindikalla, midä kuivatõdi ja müüdi Vinne kroonulõ sõaväe tarbõst. Püvveti innebä ja püvvetäs viil parhillaki' latkat, särge, haugõ, lutsa, ahunit ja sudakit. Latkit ja särgi (keldo') kuivatõdi suvõst. Tähtsä om järv ja järveviirse' hainamaa' ja suu' tsirgalõ, kiä' läävä' talvõst lämmäle maalõ ja tulõva' keväjä tagasi. Siih om näil häid kotsit, öt pessä tetä' ja poigõ vällä haudu', om ka viländ süvvä': haina ja putukit.

Setomaa ilma'

Setomaa om mitund muudu piirist. Aoluu ja kultuuri poolöst om tä piirist hummogu ja õdagu vaihõl. Piirist om ka ilmu poolöst. Ütelt puult omma' ilma' säntse' ku muial Eestih, mõotasõ' mere' õdagu puult, a uma osa om kimmähe ka suuril ja lak'ol Hummogu-Õuroopa tasandikõl.

Setomaa om jo Eesti kõkõ lõunapuulsõbah otsah, õkva vasta Vinnemaad. Päiv kau korgõbast ja lämmind omgi inäbä.

Setomaa om sääne nulk, mia jääs merest kõkõ kavvõbahe, meretuulõ' tuu-i nipall' o niiskõt õhku. Suvõl omma' ilma' meil lämmäbä, talvõl jal külmebä. Keväjä lätt ümbretsõõri

ruttu lämmäst ja lumi sulas ar' varahaba ku muial Eestimaal. Tuuiist jaahtus sügüse ka kõik kipõbahe ja üükülmä' tulõva' õigõ varra. Sügüsene mere lämmüs meele haaru-i, Pihkva järve vesi suta-i suurt lämmind anda, vaest õnnõ perve viirde. Põhjusõst, mille Setomaal om päivä pall' o ja vihmast ilma veidebä, omma' ka kingo' ja oro. Suvõl om meil õigõ sagõhöhe põuda. Suurõba jao vihmapilvi toova' lõuna- ja õdagukaarõ tuulõ, a Haani nõlva' pidävä' naid kinni. Kõkõ kõvõba' vihmasao' omma' Setomaal sis, ku vihmapilve' liigusõ' siiapoolõ lõuna puult. Teno tuulõ, õt meil om maapind mitund muudu kirriv: om madalit ja om korgit kotsit,

Suvi om Setomaal illos.

Setomaal omma' talvõ külmä'.

om kingokõisi ja tsorokõisi, omma' meil ilma' eissagamadsõ.

Näütüses kõigusõ' madalabih kotsih lämmä-külmäkraadi' üüpääväh rohkõba ku korgõbah, säääl lätt õhk kipõbahe segi. Ilmauurja' omma' nännü, õt Petseri-Verska kandih omma' talvõ' külmebä, vaest jaahtas kinnikülmänü järv, a suvõ lõpujaoh om veid' o lämmäb. Või julgõhe üldä, õt Setomaal omma' talvõ' külmebä ja suvõ' kuumõba' ku muial Eestimaal. Setomaal satas veidebä ku muial Eestimaal, tä om merest kavvõbah.

Mõtsa'

Pia ilma mõtsolda om Irboska ümbrus. Tah om maa seeh lupja rohkõb, põllumullah om rammu, liivast maad om veidebä ja selle omma' mõtsu asõmõlõ amki põllu' tettü.

Kõkõ rohkõb kasus Setomaa mõtsuh pedäjit, sis tulõva' kõivo' ja kuusõ'. Pareba' pedäjämõtsa' kasusõ' Lõunaõdagu-Setomaal. Pedäjidõ all kasusõ' sagõhöhe kadajapuhma'. Säälsamah kasusõ' ka ilosa' kõivo- ja kuusõmõtsa'. Haavapuid kasus kül' ka, a peris puhtit haavamõtsu olõ-i. Mõtsah võisõ nätä' viil pihlõ, pähkmepuid ja lodjapuid. Saarõ-, jalaka- ja tammõpuid om nätä' harvakult.

Vanno mõtsu om jäänü' veid'o. Uma tüü taa man omma' tennü' ka sõa'. Pääle edimäist ilmasõta võeti maaha suuri mõtsalankõ, sõah häönü' elämisõ' oll' vaia vahtsõst üles ehitä.

Suurõba' mõtsadsõ' maa' omma' vaest Mikitämäe ja Verska ümbre. Mõtsu lövvüs Setomaa lõunapuulsõh jaoh.

Siini kasus Setomaa mõtsu eis' paigoh eissagamatsi: inäbä tundas kikkasiini, porovikka (tatikit), makõsiini ja tõisigi. Siini ja marju korjamine om olnu inemilõ hüä söögilisa ja annu võimalusõ' ka perrele rahha mano tiini' – müvvä' turu pääl vai kokkoostjilõ.

Soiõ pääl kasus kurõmarju, mõtsu all palohkit ja mustkit. Lakõbidõ kotsidõ päält (kost mõts maaha raotu) saa kor'ada' mõtsmaaskit ja vabarnitki.

Kikkasiini kutstas ka Setomaa kullast.

Lõuna puult peri taimi kasvupaiga'

Setomaal kasus õigõ mitmit taimi, kedä muial Eestih kasu-i. Ilma', kotus ja tõistmuudu alonõ omma' põhjusõ, õt Setomaal kasus inäbä ku muial hummogu poolõ päält peri taimi.

Setomaa liivadsõ' pedäjämõtsa' ja lakõ' palo' omma' saanu' kasvupaigast õigõ mitmilõ lõuna puult siiä' rännänü' taimilõ. Eestih kasuvast 30 stepi- ja mõtsastepi taimõliigist kasus kolmas jago õnnõ Setomaal. Mia näile siih miildüs? Kost nä siiä' sai'? Külälisilõ miildüs Setomaa kuiv õhk,

ilma' ja muld. Näide jaost haarus ka päävävalgust. Veiga ummamuudu taimõ' kasusõ' Verska

palodõ pääl ja Piusa-Petseri-Orava kolmnulгах. Pedäjämõtsa', raudtii ja jõõviirse' liivakivirõõndõ' omma' saanu' kodost säntsilõ nigu harilik käokuld, võso-liivsipul, palo-põisrohi, palo-liivkann, karvanõ lippherneh, kannas-kipslill, haguahaina liigi', reboraik ja tõõsõ. Pääle naidõ kasus liiva pääl leesikit ja tõisi ummamuudu liivataimi: nõmm-liivatii, palo- ja aaskarukell, nõmmõnelk ja muid viil. Inäbüs naist om kaitsõ all. Verska lähkoh om viil Eestimaal veiga harva nättü kummõli-võtmõ-hain, Piusah ja Oravil võisõ löüdä' eiski' liivlitrikku, nõmm-mailast ja pehmeht mesihaina.

Võso-liivsipul kasus
kuivah pedäjämõtsah.

Harilik käokuld kasus
liivatsih kotsih.

Palo- ja orotaimõ'

Palost kutstas mõtsalda' kotsit liivatsidõ maiõ pääl. Tulõ aig, ku mõts ja kanarik kasus nii paksost, õt liivigutaimil olõ-i koh olla' ja kasuda'. Mõnõl õnnahtus alalõjää-minõ parebahe, mõnõ' häöse' peris ar'. Harilikku käokulda ja võso-liivsubilit saa õks viil nätä, hõste tundva' hinnäst reboraik ja mõlõba' varõsõkolla'. Orava ja Kliima palomõtsah om löüdä' üüvilgõt, Verska jaoh omma' nõmm-varõsõkolla suurõba' kasvukotsõ'.

Kõkõ suurõb liivik om parhilladsõl
Setomaal Tinaliiv.

Palo-karukell kasus
palomõtsah.

Ummamuudu taimi või nätä' hainamaiõ ja soiõ pääl, jõki, järvi ja ujadõ pervi pääl. Vähäbit soid, koh kasusõ' kápälisõ, om Verska lähkoh, kápälisi om ka Lüübnitsa ümbre ja muial Pihkva järve veereh.

Setomaa ehte'

Pall'osidõ huvvipakvidõ taimi siäh om ka säntsit, kiä' kasusõ' õnnõ Setomaal.

Üts sääne om palo-põisrohi ja tõõnõ palo-liivkann, kedä Eestimaal või lõüdä' pääle Setomaa viil Kurtnah. Meil om nigu piir, põh'a poolõ naid inäb kasu-i. Kododsõlt tundva' hinnäst siih viil võso-liivsipul ja harilik käokuld. Mõlõba' omma' riikliku kaitsõ all ja näid vällä kaiba' umast kasvukotsõst tohi-i.

Setomaal kasuvidõ samblidõ nimekiri om õigõ pikk. Sääl om 102 sammõlt. Naist 22 omma' helviksamblõ' ja 80 lehtsamblõ'. Inäbüs naist om tiidä' ja õgapäävädse', veiga tähtsäst peetäs näist kolmõ ja viit lihtsalt tähtsäst.

Palo-põisrohi kasus õnnõ Setomaal – muial Eestih timmä kasu-i.

Ummamuudu siin – limatünnik

Taad siint saava' inemisõ' nätä' harva. Limatünnik om Eesti Verevä Raamadu I katõgooria

Limatünnik om Eesti Verevä Raamadu I katõgooria kaitsõ ala võõdõt siin.

Ka timmä või lõüdä' Setomaa mõtsust.

kaitsõ ala võõdõt siin. Paistus, õt taa siin pelgäs lumõvaesit ja külmi talvi ja põvvatsit suvvi. Kasus hõste vihmadsõ ja jaahe suvõga ja sis, ku maa olõ-i süvält külmänü. Taad om saadu Võro-, Põlva- ja Tartomaalt. Timmä peetäs kuusõmõtsa seenest. Üteh mõtsah limatünnikuga või kasuda' sarapuid, kuslapuid, sinililli, jänese kapstid, palohkit, mustkit, maaskit ja naati. Nakasõ' kasuma aprillih pääle lumõ sulamist ja naid või lõüdä' mai lõpuni, ku omma' jaahhe' ilma'.

Setomaa eläjä

Setomaa eläjä' saa jaka' kolmöst. Edimäne jago elas Põh'a-Setomaal. Siih eläse' jänese', rebäse', orava', kedä om õgal puul Setomaal. Pääle naidõ om viil saarmit, mäkru, mõtstsiko, saa nätä' põtru. Omma ka soe'. Eräle piäsi' kaema lõunapuulsõt jako, koh mõtsa' läävä' kokko suuri Läti- ja Vinnemaa mõtsuga. Taa nulga mõtsa' omma' veiga suurõ, lõunapuulsih mõtsoh om ka suurõbat sorti eläjit. Siih eläse' rebäse', tõhu', har'okõsõ', saarma', nugisõ', naaritsa', ilvese', mõtskitsõ', põdra', soe', mõttsia', jänese', mõnikõrd või nätä' ka kahrõ. Ummamuudu om Setomaa keskaik ja hummogupuulnõ jago. Eläjit om tah kõkõ veideb. Või kokko saia' halli jänese, rebäse, tõhu vai nirgiga.

Setomaal eläse' ka kahrü'.

Tsirgu'

Tsirka või Setomaalt lukõ' üles pall'o. Pihkva järv meelütäs liki vii- ja suutsirka, naid mõlõbit om mitmit. Järve ümbre võimõ nätä' tuttpütte, sarvikpütte, järvekaurõ, kalakajakit, jõõtiira, hainakosklit, aulõ, hallhannõ, rabahannõ, laglesit, kiivitäjit, hainakurvitsit, suukurgi ja viil tõisi. Siih eläse' ruukanalisõ, nigu räägu', täpilidsõ vesivuti', musta' viikana' ja ruukana'. Om ka hüüpe ja valgiti toonõkurgi.

*Tuttpütt oll' valit 2020. aasta-
ga tsirgust. Tälle miildüs ellä'
Verska lahe ja Pihkva järve
kaldõ veereh.*

Säksamaa varõs

*Siniraag vai tõõsõ nimega
säksamaa varõs om mi
kandist häömäh.*

30–40 aastakka tagasi võidsõ Eesti mõtsuh nätä' kirividõ sulgiga tsirku – siniraagu vai tõõsõ nimega säksamaa varõst. Täl omma' mitund tuuni sintse' sulõ' tsiibo ja hanna pääl, pääh ni kõtu pääl, säläsulgi seeh om pruumõ platsikõisi. Esä- ja imätsirk om muido üttemuudu, a esätsirgu viirmädsi hanna-sulgi otsa' omma' musta'.

Setomaal om siniraagu nätt pesitsemäh jo inäbä ku 20 aastakka tagasi, a s'ool saandil inäb mitte. Elokotsõna miildüse' tälle kuiva' pedäjämõtsa. Söögikotsõ vali inäbüste lakõ pääle: mõtsaveere', lakõ' platskõsõ', kuiva' hainamaa ja põlluveere'. Söögist korjas mardikit ja ritsikit, süü ar' ka kunna vai vähäbä hiire. Süüki jaht mõnõ puu vai ossa pääl, või uuta' ka elektri-posti otsah. Lindavit putukit niild õkva õhust.

Elo viikogodõh

Kala'

Kallo poolõst saa-i ütski viikogo Setomaal Pihkva järve vasta. Uma tsopilidsõ perve ja ilosa pervehainaga meelütäs tä kallo söögi- ja kudõnõmiskotsidõga. Vesi om madalah, lätt keväjä kipõstõ lämmäst.

Kogo poolõst om kõkõ rohkõb karpkalalisi. Püüdmisõ jaost om naist tähtsáb latik. Saa püüdä' viil suurtõh kogustõh särge, kokri, säunit, viidikit, ahunit, sudakit ja kuskõ. Lõhõlistõst om tinte ja räabissit, veideb ihessit (peipsi siigu). Õigõ pall'o om haugi, tursalistõst ka lutsu. Hörrõhe või saia' ka' angõrjit vai sis sägä.

Setomaa jõkih eläse' jõõkala': havvõ, ahuna, säre, om ka turbõ. Piusa jõõst trehväs hörnast ja Mädejõõst ni Verska kandist vähki. Vähki om inäbä Vinne poolõ pääle jäävä Setomaa jõkih ja järvih.

Nimä' võiva' ellä' viih ja kuival

Setomaalt võisõ löüdä' pia 80% kõgõ Eesti eläjist, kiä' võiva' ellä' nii viih ku kuiva maa pääl. Tuntuba' omma' tähnikvesilik, harivesilik, muakunn, harilik kärnkunn, rohelinõ kärnkunn, hainakunn, rabakunn ja tõõsõ. Nigu muialgi om ka Setomaal jäänü' katõpaiksit veidebäst, umaagsõ' maaparandustüü, kihvti', midä panti põlda pääle, ja väetüse' tei' umma häötüstüüd.

Lähebält muakunnast

Muakunn om till' okõnõ, umbõs 8 cm pikkunõ tsõõrigu ihoga vii- ja kuivamaelläi. Täl om hall nahk, mink pääl pruumi' täpikõsõ, punnih kõlladsõ' silmä, mink silmä-muna' pistü, mõlõba tagajala pääl om nigu küüde sekõnõ.

Terveh Õuroopah om muakunna jäänü veid'ost.

Mõnikõrd om tunda' timä man kurslaka haisu.

Muakunn om suur pelgäjä, pääväst kaib hinnäst maa sisse, süvvä' tulõ otsma õdagu vai üüse hämäräga, likõ ja vihmadsõ ilmaga. Edesi minneh hüppäs, maa sisse kaibmisõst tarvitäs tagajalgu ja kaos sinnä, tagaots iih, paari minotiga. Eesti om muakunna eloala põh' apiirist. Terveh Ōuroopah om timmä jäänü veid' o. Ellä' taht muakunn sääl, koh om pehmeh maa, midä haritas ja koh kasusõ' vilä, taht puhta viiga väigokõisi lumpõ, pelgäs väetüsi ja kihvte ja suuri massinit – saava' massinidõ all hukka.

Harivesilik ja suukilpkunn

Täüsiälinä harivesilik om kõkõ rohkõb 18 cm pikk, imädse' omma' esätsist veid' o pikebä. Naha värm olõnõs elokotsõst, inäbidõ omma' harivesiligu' tummõ. Päältpuult om tä pruum vai hall tumõhidõ täpikõisiga. Kõtu alt omma' kõlladsõ' vai oranžika. Esätsil om koon' hannani tsakilinõ hari, taaperäst kutstaski harivesiligust. Nooril om sääl pääl kõllanõ jutt.

Harivesiligu pujal om suur hand ja väiko' jala'.

Kõtu alt omma' harivesiligu' kõlladsõ' vai oranžika'.

Harivesiligu' omma' Eestih kaitsõ all. Näide elopaigast omma' väigokõsõ' lumbi', kohe hüä kudõda. Säntsit lumpõ om jäänü veid' ost. Vana' talotiigi' omma' võsso kasunu', sinnä' om kohonõnu paks võsokiht vai omma' nä ar' kuionu'. Näile mõos halvastõ põlda tegeminõ, väetüse' omma' õkva näide tapja. Parhilladsõst om naatu vanno lumpõ üles otsma, raotu võsost puhtast, nõstõtu säält muda ja praht vällä. Naidõhe lumpõhe tohi-i kallo laskõ, kala' söövä' vesiligu puja' ar'.

Suukilpkunn om sääne pelgäjä elläi, kedä õnnahtus harva nätä. Elokotsidõ piirist om Läänemere lõunapuulnõ perv. 4000–5000 aastakka tagasi elli ka Eestih. XX aastagasaa edeotsah elli näid viil Pärlijõõ veereh. 2004. aastagal om nättü timmä Optjoki jõõ keskmädseh jaoh. Võisõ ellä' Setomaa piireh kül, selle õt tä eläs talvõl põh' amuah, külmä talvõ taaperäst pelgä-i.

Esädsel harivesiligul juusk sääl pääl koon' hannani tsakilinõ hari.

Setomaa maaüsäh om pall'õ varra

Liiva mitmõst tarbõst

Piusa, Imara-Tabina ja Kaku liiv om veiga hüä, õt klaasi tetä. Naidõ kotsilõ üldäski mõnikõrd – klaasiliiv. Piusa liiv kõlbas ka muialõ, näütüest vormiliivast. Setomaa piireh om kõrralist liiva Tuhkvitsa uja ümbre korgidõ pervi seeh, timmä om rassõ kätte saia, pääl om paks kõrd mulda. Piusah naati klaasiliiva kaibma joba 1920. aastagil. 1935. aastagal nakas' taad tarvitama klaasitegemisõ jaost Järvakandi klaasivabrik

– tuul aol kõkõ suurõb klaasivabrik Eestih. 1969. aastagal naati liiva võtma vallalidsõst karjäärist (tull' odavab) ja vällä om veetü kümnit tuhandit tonnõ. Lõunapuulsõh otsah om pia kõik liiv koon' põh'aviini ar' võõdõt, muial haarus viil vähäbält 50 aastagast vai eiski' kavvõbast. Pääle 10 aastaga tagasi naati kaibma hüvvä klaasiliiva Tabinast, taa om 11 km Piusast õdagu poolõ. Tabina liivast om klaasi tetä' viil pareb, tah om seeh kvarts'i õkva 98%, rauda hõste veid'õ.

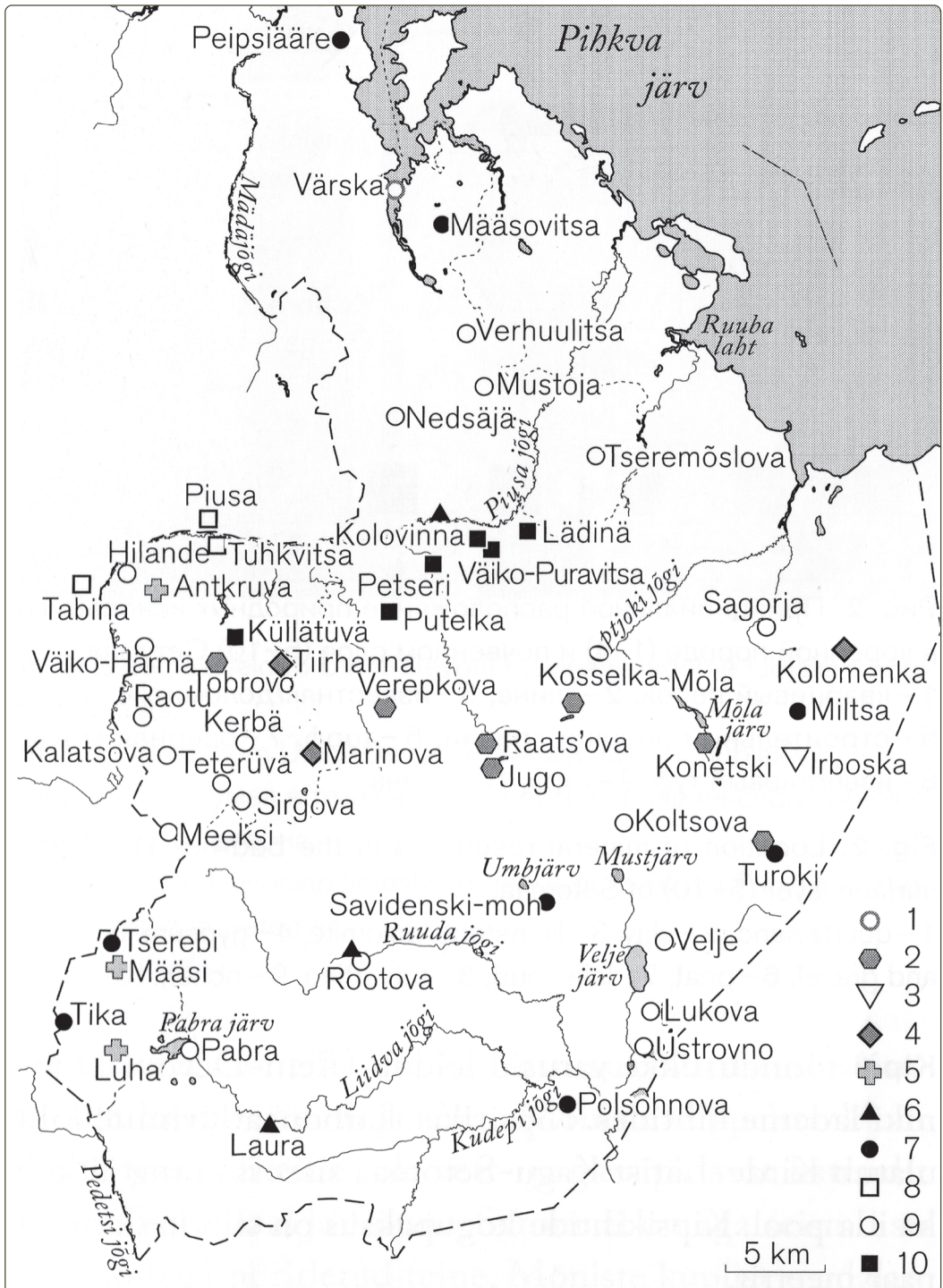
Ehitüsliiva lõvvüs kõkõ inäb Piusa jõõst hummogu ja põh'a poolõ. Mõnõh paigah om liivakiht koon' 30 meetrit paks. Siih omma' Mustuja, Nedsäjä ja Verhulitsa liivapiirkunna, koh arvatas ollõv ümbre viie miljonni kantmeetri liiva. Ehitämisõ jaost saa liiva ka Piusa jõõst lõuna puult ni ka Härmä ja Hilana külä lähkost.

1969. aastagal naati Piusah liiva võtma vallalidsõst karjäärist.

Piusa liivakuupa' omma' saanu' klaasiliiva kaibmisõl.

Tähtsabä' alopõh'a ja pinnakattõ maavaradõ lövvükotsõ Setomaal.

1. järvemuda, 2. lättelubi, 3. kips, 4. dolomiit, 5. pinnakattõsavi, 6. ookri, 7. turbas,
8. kvartsiliiv, 9. ehitüsliv ja ruus, 10. Devoni savi

Tiirhanna ja Marinova pliit

Mõlõba' pliida lövvükotsõ' omma' Meremäe lähkoh ja naidõ pliit kõlbas pruumõ perrä killustigu tegemisõst ehitüste jaost.

Tiirhannah om pääl 2–3 meetrit kattõkiht, mia olõ-i liisna paks, ja põh' avesi om koon' 11 meetri süvähüseh. Marinovah om hädäst paks pliidapääline pinnakiht – koon' 8 meetrit. Paksõb ku Tiirhannah om kül' pliidakiht ka: 6,6–10,7 meetrit. Tõõnõ hädä om süvähüs, puul pliita om allpuul põh' avii piiri. Ku tahetas kõik

Tiirhanna külä lähkoh om pliida-võtmisõ kotus.

Pliidast tett värehti' Kopanitsa küläh.

pliit kätte saia', tulõ vesi vällä pumbada', a niimuudu võisõ ka kaovesi alanõda' ja kao' tühäst jäia'. Hindä tarbõst om Setomaal pliita tarvitõt amki. Üle-eelmädse aastagasaa tõõsõh poolõh palotõdi mitmõh küläh lupja ja murrõti ehitüste jaost kivve. Taast kõnõlõsõ' vanno lubjaahjõ ja pliidavõtmisõ kotsõ'. Alalõ om ka kõrvalhuunidõ pliidast sainu, elomaiu tetä-s pliidast. Lupja ja kivve veeti ka müügist liina: Petserihe ja Võrro. 1950. aastagil proomiti lupja inäb palotada', löüti, õt taso-i ar'. Tuulaiga tunstõdi õnnõ suurtuutmist, parhilla' om tõõnõ arvusaaminõ.

Savi ja turbas

Osa Setomaast om savinõ. Rohkõba lövvüs savvi Antkruva, Obinitsa, Küllätüvä kandih. Küllätüväh om savirõõndõ paksus mõnõh kotsõh 25 m. Kõik taa savi olõ-i üttemuudu. Inäbüs savist om kergehe sullav, sulas ala 1350 kraadi. Om ka tummõhalli savvi, minkõl sula-miskraadi' korgõba'. Taad rasõhöhe sulavat savvi lövvüs Petseri ümbre. Pruumi värmi savvi om maapinnah Antkruva kandih. Lõuna puul om savvi veideb.

Setomaal om pall'õ suuri soid ja tuu peräst ka suurõ' turba tagavara'. Turbast om pall'õ Kuuleski suuh, Määsovitsa suuh, Riia-Pihkva kivitiist hummogu puul soieh ja muialgi. Inäbüs mi soid ja rabasit omma' jätetü' s' ooaoni siini ja marju korjamisõst ja luudusõ ilo kaemisõst.

Määsovitsa suu pääle om tett Pikalombi matkarada.

Verska vesi mitmõ tõbõ vasta

Päale liiva, savi, pliida ja turba om Setomaa süvähüsteh mitmit hüvvi ruuhi – vett ja muta. Ku inemisõ iho om suurõst tüüst vai aastakkõ kuurmast kehväst jäänü, olõ-i praavtamisõst vaia kavvõndõhe minnä, mitukümmend aastakka om Verskah uma sanatoorium, koh rohitsõdas uma Verska vii ja järvenuuga.

*Minelaalviist te-
täs Verskah noho-
ja kurguruuht
TSILK.*

Hõste pall'õ aastakkõ tagasi om vesi maasüvähüste kinni jäänü, taha' om korjunu' õgasagamatsi suulõ mano. Verska vett tarv-
tõdas ku lavvavett, ruuhtsõmis-
vett ja ruuhtsõmis-vannivett.

Taast, õt Verska vii seeh om pall'õ sulanu' suulõ, mia' omma' inemisi tervüse praavtamisõst veiga hüä, saadi tiidä' pia puulsada aastakka tagasi. Midä süvähäbäst vesi tulõ, taavõrra inäbä om sääal sulanu' suulõ. Mineraalviist peetas säänest vett, koh üteh liitrih om 2 grammi sulanu suula, 600-meetridsõst puurkaivost tulõvah Verska viih om taad paari-
kümne grammi jago.

Verska vett omma' inemisõ' tarvitanu' 40 aastaga ümbre ja pruumõ perrä või üldä, õt suulõ olõ-i jäänü' sääal seeh sukugi' vähäbäst. Verskah arvatas olõvat taad tervüsevett maa seeh pia puul terve Eestimaa tervüsevii viivarudõst ja taad haarus viil pikäst aost.

*Verska sanatooriumih saa pruumi'
mineraalvett säänestmuudu, ku tä
maaüisäst vällä tulõ.*

Järvemuda

Verska lahe põhi om ohkokõnõ liivakiht, taa pääl om ümbre paari meetri turbast ja taa pääl umakõrda järvemuda vai sapropeel. Turba pääle nakas' järvemuda kogonõma 5000–8000 aastakka tagasi. Taast kavvõlit-
sõst aost om mutta alalõ jäänü' pähklipuiõ, leppi, tammi, püüke, jalakidõ häiermä-
tolmu; päälmadseh kihih om tunda' ka kuusi, kõiva ja pedäjidõ mõotust. Muta om 76 hektaril järve põh'ast ja taa muakihi paksus om koon' 12 meetrit. Verska sanatooriumih om tarvitõt muta pikält, timmä kulus aastagah 550 kantmeetrit. Järvemuuga rohitsõdas närvi-, luu- ja lihasõsüsteeme, siidmistii- ja naistõhaiguusi, ka latsi hingämisteie häti. Mua tagavara om suur, timmä haarus pikebäst aost. Õt muta õgal aol kätte saia, omma' ehitet suurõ' hoiukotsõ.

Muavannõ jaost kaibõtas muta Verska lahest.

Midä tetä' Setomaa maaüsäh olõva varaga?

Mi kõik tiiämi, õt Setomaa pinna seest olõ-i löüda' hõpõt vai kulda, olõ-i ka palavat maaõlli. Siski ütte-tõist inemisõ tarbõst tarvilikku om.

Küllätüvä külä lähkoh om hüvvä savvi. Tuu nõud sulamisõ jaost kõvva kuuma ja timäst sünnüs hõste anomit tetä'. Säänest savvi om viil Joosu ja Sännä puul. Miss' o savvi om lihtsab kätte saia', tä olõ-i nii süväh, a om kehveb.

Tuhkvitsah om suur väärt liiva – klaa-siliiva lövvükotus. Parhilla' säält timmä võõda-i. Turbast om üle Setomaa.

Turbast kaibõtas parhilladsõl aol veid' o. Turba kaibminõ tsurgisi' ar' ilosa luudusõ ümbretsõõri. Olõ-i turba perrä parhilla' ka veiga tarvidust. Mitmõh Setomaa kotsõh saaki-i midä tetä' maa seeh olõva varaga – säädüse' omma' kaibmisõ ar' kiildnü.

Piusa külästuskeskusõh saat lähkobalt tutvast tuuga, kuis om liiva kaibõt ni määnest muudu liiva om olõmah.

Midä sis tetä'?

Tiidüsemehe' arvasõ, õt tarvidusõh piasi' hoitma vannu kotsit. Parhilla' võõdas pliita Marinovah, säält timmä haarus. Ku Marinovah kaibmisõalla suurõbast tetä', sis olõ-i vaia

Parhilla' kaibõtas pliita Marinaova lähkoh, säält timmä haarus.

Tiirhanna pliita puttu' vaest viil 100 aastakka. Pliita kaibõtas hulga ka Vahtsõ-Irboska lähkoh Kolomnah, koh timäst jahvatadas lupja. Kaibmisõ' tii-i murõht sis, ku näid saa tetä' põh' aviist korgõbah.

Säädüse' omma' kõva', nii piat peräh kõrda tegemä kaibmiskotsõ, maapinda tasandama, puu'-puhmu' pääle istama. Tiidüsemehe' pakva' vällä mõttö, õt piat võtma maa seest taad, midä om parhilla' kotsõpääl vaia, mia tulõ kasust Setomaa inemisilõ.

Inäbä om tullu saadu

Mi maa seest om võõdõt jo innevanast tarvilit, timmä om tarvitõdu niisäntsel kujol, nigu maa seest saadi, timäst om tettü erinevit tuutit.

Inäbä om kasutõt savvi, kipsi, pliita vai klinti. Savist om ehitet ka huunit, päämädselt kül' laudasainu. Petseri maakunna kirbidsävariku' olli' umal aol tuntu', parhilladsös olõ-i naist suurt midä alalõ jäänü'. Rassõltsulavat savvi löüdüs Setomaal mitmõh paigah, inäbä Küllätüvä-Kasakova, Lädinä ja Väiko-Puravitsa külli lähkoh. Savvi om verevät ja valgõt. Punast kutsuti ka "soesavis". Savist tetti ehitüste jaos kivve, savvi tarvitõdi savianomidõ tegemisös. Kirbitsit tetti Petserimaal joba 19. saandil. Petserimaal oll' Eesti ao lõpuh (1938. a) mitmit kirbidsävarikit.

Kipsi kaibõti Vana-Irboska man. Vahtsõ-Irboskahe tetti kipsivabrik, koh tüüt' pia aastak läbi puultõistsada tüülist. Oll' ka vähäbit lubjatüüstüsi, mis tüüti' inäbüste suvidsõl aol.

Üts suurõb lubjapalotamisõ kotus oll' Tiirhannah, koh parhillaki om nätä' mitmit lubjaaho kotsit. Om tiidä, õt lupja om palotõt ka Väiko-Serga küläh.

Pliidast vai klindist ehitüstest om tuntub ja vanõb Irboska kivilinnus, mia ehitedi keskaol. Tä oll' terve taa ao nigu piirilinnusõst, sais' vastakuti Vahtsõliina kantsiga. Irboska kivi-kindlus om olnu sõtoh, timmä om pall' o kõrdu käest kätte antu, a õks om taa kindlus jäänü Petserimaa ütest kimmäst kaitsjast.

Tiirhannah om parhillaki nätä' mitmit vanno lubjaaho kotsit.

SETOMAA AOLUGU

Setomaa vanõba ao muistidsõ

Kõkõ pikeb aig inemisi aoluuh om olnu kiviaig. Kiviaig nakas' pääle pia 2,5 miljonni aastakka tagasi, sis ku inemisõ' opsõ' tüüriistu tegemä ja naidõga tüütämä. Taa aig sai otsa, ku opiti rauda tundma ja naati tegemä ravvast riistu. Kogo uma aoluu omma' inemisõ' olnu' veiga tihtsähe köüdet ütte luudusõga. Ilmadu rassõ aig oll' iäaig. Pakso' iälahmagu' tullu' kõrd edesi, lätsi' sis jal tagasi ja niimuudu mitmit kõrd. Ku iä oll' lännu, sai' tulla' nii inemisõ' ku eläjä. Setomaalõ joudsõ' edimädse' inemisõ' keskmädse kiviao lõpujaoh, taa om 6500–5000 aastakka inne Kristusõ sündümist vai sis 8500–7000 aastakka tagasi. Taast aost om tiidä' Setomaal ainukõsõ' inemisi elokotsõ, õigupoolõst kats tõõnõtõõsõ lähkoh Meremäel.

Inemisi vanõbist jälist andva' parhilla' tunstust elokotsõ, liinamäe' ja pagõhhõmisõ- vai ka' käkmiskotsõ, matmiskotsõ (ümärigu' ja pikligu' kääpä'). Täpsebät tiidüst saami naist kotsist kogõmalda vai välläkaibmistõl saadu sõa- ja tüüriistust, ehtist, savianomist vai naidõ tükäst, eläjidõ ja tsirka luidõst.

*Võõpsõ küla om Võhandu jõõ veereh,
Võhandu om aastasato olnu piirijõõst.*

Elokotsõ

Meremäe elokotsõ' omma' tõisist tuu ao ummist tõistmuudu, nä omma' viikogodõst kavvõbah. Kiviaol elli' inemisõ' inäbüseh vii veereh. Viist sai kallo püüdä, vii veerest sai eläjit püüdä' ja söögist tetä', vett pite sai mõnõ puujupi pääl naabridõ mano pall' o lihtsabahe ku läbi mõtsu tiid ragodõh. Taa ao tüü- ja jahiriistu om saadu ka illadsõbist elokotsist Väiko-Rõsnah, Pedäjäsaarõlt Verska lähkost, Irboska järve veerest ja Optjoki jõõ perve päält. Mi tiiämi veid' o keskmädse kiviaol inemisi elost, olõ-i matusõkotsitki. Arvada', õt nä tull'i kostki lõuna puult.

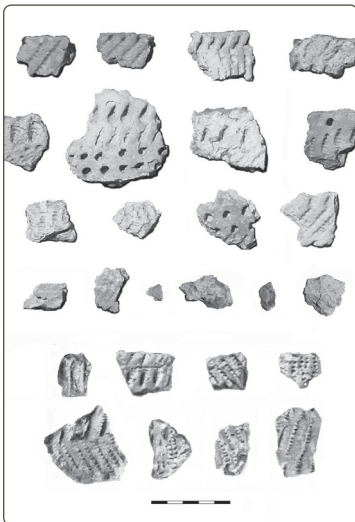
Elämisõ jaost tarvilik saadi viist ja mõtsast: peeti jahti, püvveti kallo, kor' ati siini ja marju ni süüdävit hainu ja juuri. Ku pall' okõistõ üteh eleti – võidsõ olla' koon' mõnikümmend inemist. Tüü- ja jahiriista' tetti kivist ja luust, sarvist ni puust. Lõvvet om kivist ja luust asju, puidsõ' om aig ar' häötänü. Inemisõ' ja näide elokotsõ' jää-s kõik aig samast. Ku rahvast sai inäbä, sis minti edesi muialõ.

*Setomaal om tett mitmit
arheoloogiltsi välläkaibmisi.*

Ku naati savist anomit tegemä

Kiviaol viimäst jako kutstas noorõbast kiviaost. Taa lõppi kohki 5500 aastakka tagasi. Inemisi eloh olli' mõnõki' muutusõ' olnu'. Tarvidustõ tull' vahtsit tüüriistu, inemisõ' tei' savist anomit ja naati joba ka põlda tegemä.

Saatse kääpist lõüt potikildõ.

Siski jäi' tähtsábäst kiviriista', naid lihviti inäbä, nä näi' vällä illebä'. Tarvitõdi inäbä kotsõpäälist kivvi. Savianomidõ tegeminõ sai naistõ tüüst. Arvada' mõni muialt tuudu naane tõi hindäga tuu tarkusõ üteh. Tuu ao anomil olli' pääl kirä', mia' tulõdi' miilde kammipidimidõ jälgi. Naidõ anomidõ kotsilõ üldäs kammkeraamika. Ildaba naati anomidõ pääle kirju vaotama nõõräga (nүүrkeramika). Eleti edesi vannoh kotsih ja inäbüste viikogodõ veereh. Miihi tüüst jäi õks jahilkäuk, kallo püüdmä võidsõ appi minnä' ka latsi ja naisi. Naisi tüüst tull' mano savianomidõ tegeminõ, latsõ' korssi' marju-siini ni muud süüdävat mõtsast ja muialt, kost õnnõ sai. Kiviaost om tiidä' Setomaa piirest paarsada elokotust, naist ümbre 100 Eestimaa poolõ päält. Inäbä om naid uuritu viimädsel aol.

Opitas tundma pronksi ja rauda

Pronksiaol eleti edesi inäbüste vanno kotsidõ pääl. Üts säntsit paiku om Laossinah. Hüdsepruumõ perrä arvatas, õt tah eleti 3500–3100 aastakka inne Kristust. Muidogi tekkü mano ka vahtsit elokotsit. Pikäpääle naati elämä viist kavvõbah, minti korgõbidõ kotsidõ pääle. Elokotsidõ madalabah jaoh omma' varahhabadsõ ja korgõbah jaoh illadsõba ao lövvüse.

Kiviao lõpuh ja pronksiaol tarvitõdi lihtsa silmaga kivikirvit. Säntsit om Setomaalt lövvetü Lüütjast, Kulkna saarõ päält, Lobotkast, Irboskast, Petseri lähkost ja Kuuljast. Seto- ja Võromaalt om taast aost lövvetü ka viie nulgaga kivikirvit.

Olõ-i lövvetü ravvast tüüriistu. Setomaalt õga muialtki Lõunahummogu-Eestist olõ-i taast aost tiidä kivimatussit õga liinamäki. Eiski ravvaao algusõst olõ-i tiidä' matusõkotsit. Nii ommaki ravvaao

tunstaja' õnnõ elokotsõ', kost omma' peri rõivakirjuga vai kribidü' savianoma', naid kotsit om 10. Tõisist nigu vanõb piasi' olõma Väiko-Rõsna Verska lähkoh. Meremäe lähkoh om Kalatsova elokotus, kost läts läbi Vahtsõliina-Petseri sõa- ja kaubatii. Kalatsova lövvüsteh om mitund muudu savianomidõ tükkä ja ka ravvasulatamisõ kotus. Härmäl ja Ton' a lähkoh olli' ka elokotsõ'.

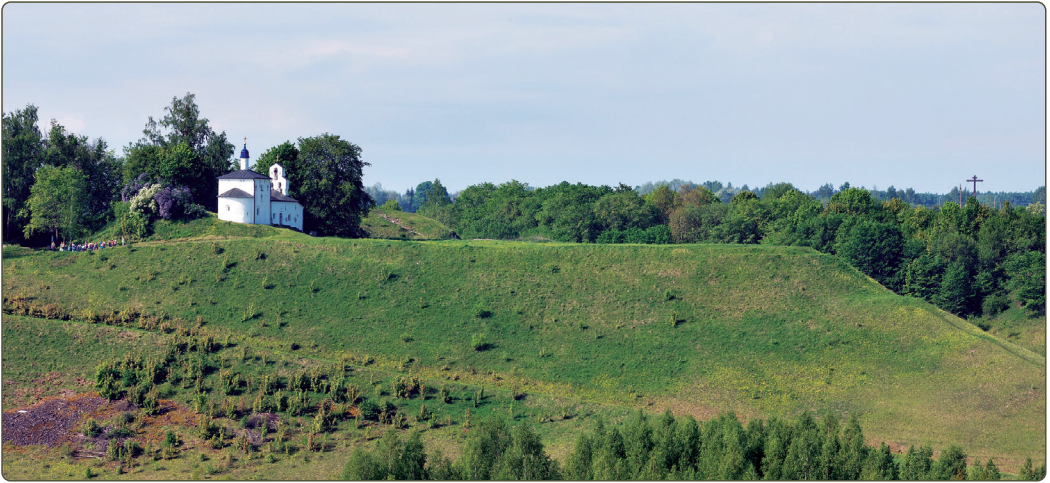

Noorõba kiviao ja pronksiaol kivikirvit Setomaalt.

Liinamäe' Setomaal

Liinamäki kotsõ' näütäse' Setomaa eis' nulkõ eismuudu olõkit. Kokko om Setomaalt tiidä' 28 säänest ehitüst, kohe om saadu eis' varjo minnä' vai umma varra varjo viiä. Linnussit naati ehitämä 450–800 aastakka pKr. And arvada, õt taast aost oll' inemisil kogonu varra ja oll' ka vainlasi, kinkõ iist taad varra kaitsa.

Edimäts'e linnusõ' olli' väigokõsõ' ja võidsõ' olla' mõnõ rikkaba perre elokotsõst. Minkperäst ehitedi nä sinnä, koh omma'? Vaia oll' kaitsa' kaubateid, sadamakotsit ja kaupmiihi piätüs-kotsit. Säntsit vanõbit om Setomaalt tiidä': Ala-Krupska, Kõõru, Irboska, Radaja, Leeska (Lezgi), Korodissa, Mitkovitsa, Sahnova. Liinamäki kotsõ' näütäse' Setomaa nulkõ eismuudu olõkit ja ello. Kõvastõ rohkõba om liinamäki Hummogu-Setomaal, hulga veideb põh' a- ja õdagupuulsõh jaoh. Mille nii? Taal aol elli inäbä inemisi Setomaa hummogupuulsõh osah. Vaest oll' kohki määne piir vai läts läbi suurõb Setomaa kaubatii. Õigõ mitmit linnussidõ kotsit om rahvasuuh naatu kutsma Gorodištše, Gorodok vai Gorodatšek. Oll' suurõbit ja vähäbit, oll' säntsit, koh eleti pikebät aigu, ja ka säntsit, kohe paeti varjo õnnõ hädä kõrral.

Irboska liinamägi

Üts suurõb ja parebahe läbi uuritu om Irboska, vindläse' kutsi' taad Truvori linnusõst. Irboska ni terve Setomaa aolugu om veiga kimmähe kokko kõüdetü. Kõkõ suurõb oll' Irboska tähtsüs mi jaost taal aol, ku Setomaa naabrist olli' õdagu puul Tarto piiskop ja Liivi orduriik. Rassõ oll' rahval kogo aig sõta pitä. Mitu kõrda õnnahtu vainlasil kas kõik maaha palota' vai hoobist ar' võtta. Õga kõrd ehitedi linnus vahtsõst üles vai võõdõti tagasi. Irboska liinamäel eleti pikkä aigu, eleti tah jo kiviaol, eleti edesi pronksi- ja ravvaaol ja kogoni

Irboska liinamäe all om parhilla' järv, kohe sai vanast sõita' ka laivaga.

keskao edeotsahki. Moro om suur, pia hektar. Põh'a ja lõuna puul oll' kait-sõst savist vall. Moro pääl oll' muust jaost 0,1–0,5 m korgõb tsõõrik platsi-kõnõ, mink veereh huunit olõ-s. Kas taa plats võidsõ olla' nõvvupidämistõ vai usukombidõ täütmsõ jaost?

Elomaja' linnusõh olli' neläkandilidsõ' ristpalgõst huunõ', inäbüsel oll' all ka puupõrmand, oll' ka savipõrmanduga huunit. Maja üteh nulgah oll' ahi, mõnikõrd keskel ka viil tulõasõ, arvada'

õt sääl sai süvvä' tetä. Aho' tetti kolmõ muudu: kerelega saviaho', kuplimuudu saviaho' ja kivist ni savist aho'.

Suurõbit muutusi olõ-s nätä' ka illatsõbi ehitüsi man. Huunõ' olli' õks moro lõunapuulsõh otsah, põrmandumatõrjalist õks puu vai savi. Kõkõ inäb lõvvüsit om peri I aastagatuhandõ töösõst poolõst. Inäbüseh omma' naa' savianoma' ja naidõ tükü, om viil ka metallivalamisõ asju, jupikõsi ehtist jms.

Käkmiskotsõ

Üle Setomaa käve pikkä aigu sõakäuka, rüüvmisi, pikki ja lühkokõisi, nii ütelt ku tõösõlt puult. Naidõ iist sai varjo löüdü linnussist, a elo- ja vararaasakõsõ hoitmisõst võidsõ varjo pakku' ka lihtsa' kuupakõsõ. Säntsit oll' õigõ pall'o Pihkva järve veereh, koh loodus eis' tull' uma tüüga inemisilõ appi. Naidõh koobakõstõh om hädä kõrral varjo ja kaidstõ saadu pikkä aigu, ravvaast koon' tõösõ ilmasõani. Üts naist om Lüübnitsa Gorodets Kretska suuh, Suurõ-Treski lähkoh Pohmalamägi, Verhulitsa-Mustoja tii veereh Judova Kährimägi vai sis Petserimägi. Veiga vanal aol joba omma' inemisõ' tarvitanu' hindä ja uma vara käkmisõst kuupit Võhandu ja Piusa jõõ veereh. Vaest oll' sääl edimält ka vanajumala hindä luudut, midä inemisõ' süvendi' ja uursti' edesi. Nii om Meremäe vallah Piusa hüä perve seeh Jõksi külä lähkoh 14 m korgtunõ Kääpämäe vai üldäs ka Kalmatamäe müür. Ütest säntsest peetäs ka Petseri uusi Paatskohka uja kaldõh. Obinitsa küläst hummogu poolõ Tuhkvitsa uja veereh sais Taraski vai Juudatarõ (Hundikuup vai Soeuus).

Kääpä

Koon' I aastagatuhandõ keskpaigani om Setomaalt hõrrõstõ löüdü mustidsõ ao mälestüsi.

Obinitsa kääbaskalmõ' omma' tsõõrikkääpä.

Aastagatuhandõ keskpaigah ja ildaba, ku naati põlda tegemä, muutu inemisi elokõrd kõvastõ. Pääle elokotsidõ ja liinamäki om aastagatuhandõ keskpaigast lövvetü matmiskotsit – kääpit. Setomaalt om naid tiidä' 56 matmispaigah, inäb ku 360 kääbäst. Parhilladsõs oldas arvamisõl, õt kääpä' omma' kotsõ-päälsidõ rahvidõ matmispaiga'. Kuis omma' kääpä' saanu'? Edimält puhastõdi platsikõnõ võsost tulõga puhtast, sinnä

panti palotõdu' luu' lohokõstõ vai palja maa pääle ja aeti liivast kääbäs pääle. Mõnõh kääpäh omma' luukõsõ' savist anoma vai ka puidõ kirstukõsõ seeh.

Kattõ muudu kääpä

Kääpit om pikki ja tsõõrikit. Mille olõ-i kõik kääpä' üttemuudu? Pikki kääpidõ saamiluu kotsilõ om mitu seletüst. Mõnõ' uurja' arvasõ, õt pikä kääpä' omma' saanu' mitmõ tsõõrigu vai ka pikligu kääpä kokkopandmisõl. Tõösõ' ütlesõ, õt naa' omma' kõrraga pikligust tettü'. Säntse' kääpä' omma' vaest tettü' tähtsäbidõ inemisi jaost, mia näütäs, õt joba taal aol elli Setomaal eissagamatsi inemisi: olli' lihtsa' inemisõ' ja oll' tähtsämbät rahvast. Nail oll'

rikkust ja võimu tõisi üle ja taad pidi ka vällä näütämä. Tsõõrigu' kääpä' ehitedi' tsõõrikist ja naid taheta-s kunagi kokko panda'.

Eissagamatsi matmiskombit

Matusõkombit Setomaa eri piirkunnõh om üttemuudu ja om ka erinevit. Eismuudu om kääpidõ suurus ja pikk-kääpidõ arv. Laossina man omma' inäbüs pikk-kääpä', Obinita lähkoh tsõõrigu'. Setomaa põh'a-osah omma' keskmädse suurusõga matmispaiga', Põh'a- ja Hummogu-Setomaal om kääpidõ arv matmispaigoh väikob.

Matõtu om mitund muudu: palotusmatus om pantu kuh'akõstõ kääpä ala kaibõtu lohko, a om ka kääpäkuh'a seeh vai kogoni lakja puistatu maa pääle kääpä ala. Om alalõ jäänü' ütitsit juuni matusõkombih: palotõ luu' omma' üteh hütsiga pantu' lohokõstõ kääpä all, inäbüseh om mano pantu üttemuudu vüü tükükõsi. Pall'o om väikombit matmiskotsit.

Eissagamatsõ' joonõ' tulõva' parebahe vällä I aastagatuhandõ töösoh poolõh ja peräpoolõ. Suurõbast läävä' vaihõ' kombih viikingiaigu.

Verska vanah surnuaiah om nätä' eissagamatsi vanno havvakivve.

Savianoma' kääpih

Kääpist om saadu kõkõ inäbä savianomit, õigupoolõst naidõ tükkä. Minkperäst? Inäbüs tükkä om kõrvotsi palanu' luiõga vai ka õkva naidõga segiläbi vai sis luiõ pääl, mõnõh olõ-i jal anomatükkä lähkoh eiski luukildakõist. Võidsõ olla' mitu seletüst.

Savianomidõga tuudi süüke kääpä mano, süük süüdi ar', anoma' lüüdi katski vai lätsi' kogõ-malda katski. Parhillaki om Setomaal kommõh kääpä pääl süvvä'.

Palotaminõ oll' olnu kohki muial, luukildakõsõ' ja hüdsetükü' tuudi anomaga muialt ja puistati lakja maa pääle vai panti anomaga maaha ja aeti kääbäs pääle. Mõnikõrd katõti luu- ja hüdsetükü' päält savianomaga vai visati katski lüüdü' anomatükü' luiõ sekkä.

Matmiskombidõ perrä, lövvet anomidõ tükkä perrä om arvu saia, õt olli' vaihõ' lõuna- ja põh'apuulsidõ kombidõ vaihõl. Kombõtäutmisõ' ja vaihõ' näideh lätsi' suurõbast Setomaa eri piirkundõh kääpihe matmisõ aast. Vanõba' kombõ' omma' inäbüste pikk-kääpidõga Põh'a-Setomaalt ja illatsõba' kombõ' tsõõrikidõ kääpidõga Setomaa lõunapuulsõst otsast. Vaihõ' tull'i' pääle matmiskombidõ ka' ehitusteh, keeleh, laulah, pillimängoh, hõpõehtih – naidõ kaalapanõki kõrd om mõnõh kotsõh tõõnõ.

Keskaig

Tii' ja tähtsäb' keskusõ

XIII aastagasaa algusõh oll' Setomaa piirkund viil inemisi poolõst tühävõitu. Pikkä aigu olli' inemisi jaost tähtsä' viitii', naa' olli' olõmah ja naid pite sai liiku' vähäbä vaivaga ku kuiva maa pääl. Kuivamaateid naati kasutustõ võtma sis, ku inemisõ' jäi' elämä pikebält ütte kotsõhe. Talvõl sai liiku' lihtsabalt, viikogo' olli' kinni külmanü' ja talvõtii' kimmä'. Arvada', õt muinasaost pääle

olli' tii' ühendüsest linnussidõ ja tõisi keskuisi vaihõl. Mõnõ' linnusõ' vaest olliki' ehitet kaubateie kaitsõst. Suurõb ja tähtsäb tii maad pite oll' siikhandih Tarto-Pihkva kaubatii, läts Tarto-Otepää-Kirumpää-Vahtsõliina-Pankjavitsa-Irboska-Pihkva.

Mi lähkoh oll' muinasaol kats suurt kaubaliina: Tarto ja Pihkva, näidevaihõlinõ viitii Imäjõkõ ja Pihkva järve pite jäi alalõ viil perähpoolõgi. Taa tii oll' 147 km ja Tartost Pihkvahe joudsõ 2–3 pääväga. Pihkva ja Tarto vaihõlidsõ kaubatii vähäbä' harõ' vei' viil Optjoki, Piusa ja Võhandu jõõ suuhtõ, nisamatõ Verska ja Kuulja lahe viirde. Suurõst osast innitsist linnussist sai' vahtsõ' keskusõ'. Suurõbast Pihkva kõrval kasusi viikingiaol Irboska. Irboskast sai majanduslik ja poliitililõ keskus, mink valtsusõ all oll' pall'o maad ja inemisi.

Viro küläh, tii veereh om vana kivist, minkõ man tetti 2020–2021 arheoloogilitsi uurmissi.

Luvvas Vana-Vinne riik

Vanah Vinne aoraamatuh „Aoligõ aastagidõ lugu” om juttu Vinne riigi luumisõst ja sinnä' valtsõjidõ kutsmisõst. Edeotsah olõ-s taa riik slaavlaisi uma, a oll' muialt tulnu' varjaakõ (Skandinaaviast tulnu') ja kotsõpäälsidõ õdagumeresoomõ hõima riik.

Taast aost – Vinne riigi luumisõst pääle – jäi kotsõpäälne rahvas katõ kultuuriroomi vaihõlõ, õdagu ja hummogu vaihõlõ. Joba XI–XII aastagasaal tahtsõ’ Vinne valtsõja’ saia’ hummogupuulsit Eesti maid hindäle. Setomaa jäie sõto ja tapõluisi kotsõst viil kavvas. Pääle Eestimaa arvõtmist tahtsõ’ vahtsõ’ valtsõja’ umma võimu kimmäbäst tetä, ehitedi vahtsit kindlusi, kõrraldõdi sõakäukõ naabridõ vasta.

Naabridõ umavaihõlinõ vain ja pikkä aigu kestvã sõa’ mõoti’ ka Setomaa piirkunna ello.

Pihkva ja Novgorodi, peräpoolõ Moskva vürste ja Poola-Leedu kuningidõ ni Tarto piiskopi umavaihõlinõ vain ja sõasõidu’ käve’ inäbüseh läbi Setomaa, taaga räüdi’ mi inemisi ja sõki’ õgakõrd mi maid.

Irboska matusõaiah om suur kivirist, midä kutstas Truvori rist.

Vahtsõnõ kivikants Irboskah

Õgapääväne hirm vainlastõ iih ja sagõhhõdsõ’ sõakäugi’ panni’ Pihkva vürste mõtlõmma pääle Pihkva liina piiri kimmäbäst tegemisõst ka muial. Oll’ vaia kindlusta’ kõkkõ õdagu-puulsõst piiri, oll’ vaia mõtõlda’ Irboska pääle. Vanna linnust oll’ mitu kõrda maaha palotõt ja vahtsõst üles ehitet, timäst olõ-s inäb kimmäst kaidõst, kotuski olõ-s kõkõ pareb.

Vahtsõst kindlust naati ehitämmä Žeravja mäe pääle, innitsest ümbre poolõ kilomeetri kavvõbahe. Vanah aoraamatuh kõnõldas taast ehitämisõst: „Possadnik Šeloga üteh pihkvalastõ ja irboskalastõga ehit’ Irboska liina Žeravje mäe otsa. Üte aastakaga kaibõti kraavi’ ja panti pistü kivisaina. Saina’ ja müürü’ sai’ vägevä, inäb ku 2 meetrit pakso.”

Koon’ XVI saandi algusõni pidi kindlus vasta katõsa suurt piiramist, kõrdagi suta-s vainlanõ Irboskat ar’ võtta. Irboskal oll’ suur tähtsüs terve Vinne riigi jaost, sõa’ ja vastastikudsõ rüüvkäugi’ Liivi orduga putudi’ terveht Vinnemaad. Säkslasõ’ naksi’ Irboskat kutsma „ravvadsõst liinast”. Inne I ilmasõta oll’ Irboska müüre ümbremõõt 250 süllda, müürü

Säkslasõ’ omma’ Irboskat kutsnu’ ka „ravvadsõst liinast”.

kaits’ viil 8 torni. Müüre korgtus oll’ viis ja puul süllda ja paksus kats süllda. Müürüh olli’ värehti’ põh’a- ja lõunaküleh. Irboska tugõvusõst sai’ naabri’ arvu ja õt orduriigi piire kaitsa, ehit’ Tarto piiskop 1341. aastagal 40 km Irboskast õdagu poolõ Vahtsõliina kilinnusõ.

Petseri mastõra om sisse õnnistõt aastagal 1473.

Petseri mastõra

Petseri mastõrat tiidäs tervel Vinnemaal. Taa om ummamuudu lugu, õt eiski kommuniste valtsusõ aigu panda-s mastõrat kõrdagi kinni. Petseri Jumalaimä Magamajäämisõ mastõra päst' taa, õt pääle Vabadussõta ja Tarto rahhu jäi tä Eesti poolõ pääle ja mungõl lasti rahuh edesi olla'-ellä' ja Jumalat pallõlda.

Mustitsidõ jutta perrä tunti Petseri kuupit joba XIV saandil, sis elli' sääl pühä' usumehe'. Edimäne kerik mastõrah – Uspenski kerik – õnnistõdi sisse 1473. aastagal Jumalaimä Magamajäämisõ pühäl. Taad peetäski mastõra aamõtlikust asutamisõ aost. Laebalt tuntust sai mastõra, ku iistsaisjast tull' Karnil (Kornelius).

Karnila tegemisõ

Ku Karnil oll' mastõraüleb, pööreti õigõusku pall'o' eestläse' ja seto' Petseri ümbre ja Pihkva järve veereh. Joba timä eloaol peeti timäst veiga luku. Munkõ arv kasvi 15 päält 200ni. XVI saandil asutõdi mastõra mano raamadukirotamisõ kuul. Taa pidi kogoma jumalasõna raamatit, ilmalikku kirändüst ja vanno kirotuusi Petseri aoluust. 1531. aastagal sai Karnilal valmis raamat „Petseri mastõra algusõ lugu”. Tõõnõ tähtsä tüü Karnila aol oll' ehitäminõ. Mastõrahe ehitedi mano vahtsit kerikit: Jumalaimä Rõõmukuultamisõ kerik, Jumalasünnütäjä Kaitsmisõ kerik, Migula värehtikerik. Lõpõtõdi Suur Kellätorn ja säeti üles kellä, ilostõdi tõisi kerikit. Liivi sõa edeotsah (1558–1565) tetti valmis väkev müür ümbre mastõra, kotsidõ 10 meetri korgtunõ. Kuupihõ omma' matõdu' kuvvõsaa aastaga seeh tuhandõ' munga'. Karnila elo lõppi tsaar Ivvan Julma käe läbi, kiä mastõrah küläh ollõh ragi vihahuuh Karnila pää maaha. Peräh tä kül' kahits' veiga ja tekk' mastõralõ suuri kingtüisi.

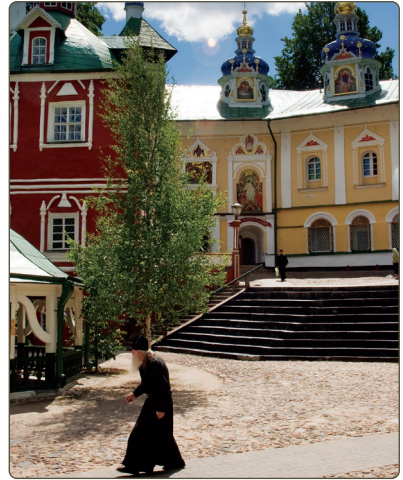
Mastõra parhilla'

Petseri mastõra om parhilla' üts suur umaette majapidäminõ: om uma katlamaja, mia tüütäs gaasi pääl; om pumbajaam, tüükoda, raamadukogo, ummõlustüükoda, pühä-semaalmsisõ tüükoda, lauda' ja uma' eläjä' ja muu tarvilik. Maad om õigõ pall'o, põllu'

haarusõ mastõra müürest koon' puultõõsõ kilomeetri kavvõndustõ. Põllutõie tegemisõst palgatas tüülisi, abist omma' ka palvõrändäjä, kedä suvõaol ja sügüse sõit Petserihe mitokümmend bussitüt üle terve Vinnemaa. Mõnikõrd käuva' põllutüüh abist ka munga, 2–3 tunni pääväh. Munkõ tähtsáb tüü om Jumala pallõminõ.

Munkõ tüüpäiv ja elokõrraldus

Parhilla' eläs mastõrah veid' o ala 100 munga. Munga päiv nakas pääle varra hummogu, poolõ kuvvõ aigu. Edimäne palvus nakas tüüpäivilde kellä kuvvõ aigu ja peetäs kol' tunni, sääl piat kõik olõma. Pääle palvust om hummogusüük ja sis lätt õgaüts ummi tegemisi mano.

Mastõra om kõgõ ilosahe kõrrah.

Munga' tegevä' vahast kündlit.

Lõõnah om kellä üte aigu, inne loetas ütehkuuh „Essämeie” palvõh, süümisõ aigu lugõ üts munk taa päävä kaitsõpühäku elost. Pääle lõõnaht om prii aig. Õdagu om tõõnõ palvus, koh kõik piat olõma. Teenstüs nakas pääle kellä viie aigu ja peetäs 2–3 tunni.

Jälle aig – Liivi sõda (1558–1583)

Vinnemaa tsaar Ivvan IV alost' 1558. aastagal sõta, öt võtta' hindä riigi ala Vana-Liivimaa ja Õdagumere-viirne maa. Taa oll' üts jälehhebit sõto, mia om käunu üle Setomaa rahva. Taa oll' rüüvmis- ja häötüssõda, inemisi piinamisõ ja maahatapmisõ sõda. Maaha palotõdi mõtsa' ja külä, häädüvä viläpõllu, karieläjä, vilätagavara, kõik süüdäv veeti minemä. Viil hullõbast läts lugu 1569. aastagal, ku nakas' pääle ka Vinne-Poola sõda. Poola kuninga väe' võti' ar' Irboska, tiiäki-i, kas oll' mõni arandja ummi seeh vai mõni muu hädä. Ivvan IV sõavägi

Pihkva kindlus oll' kimmäs ehitüs.

võtt' Irboska pia tagasi. Õigõ suurõst läts rahva hädä sis, ku Poola kuningas Stefan Bathory läts ilma du suurõ sõaväega läbi Setomaa Vinnemaa pääle. Pihkva kindlus oll' kimmäs, sääll oll' ka umajago sõamiihi ja tä pidi vasta. Setomaad pite käve' edesi-tagasi vainlastõ voori, kiä' otsõ' umalõ väele süvvä, küllist viidi söögikraam ar'. Bathory vägi pruumõ ka Petseri mastõrat ar' võtta, sis olõsi' olnu poolakil moonasaaminõ lihtsab. Mastõrast tuli' sagõhhõhe sõasalga, kiä' segäsi' moonamurõtsõjit – võti' näil kraami käest. Siski jäi Petseri mastõra poolakil võtmalda.

Elo ja olõminõ koon' Põh'asõani

Maa Pihkva ümbre oll' kehväpuulnõ ja põlda jaost olõ-s häid kotsit kuigi pall'o. Siih olõ-s selle suuri mõisu, öt põllu' anna-s veiga tullu. Pihkvamaa, taasiäh Setomaa, oll' vaest ainumas kotus terveh suurõh Vinne riigih, koh tunda-s orjust. Pihkva säädüsteh kirotõdi „isornikist”, naa' olli' vaba' põllumehe, näil hindäl maad olõ-s. Nä võti' maad kokkoleppe perrä maa peremehelt aastagast aost ja sai' osa saagist hindäle.

Üts küländ suur maiõ umanik oll' Petseri mastõra. Sagõhõhe pagõsi Liivimaalt mastõra maiõ pääle talomiihi rassõ orjusõ iist, näile anti maad ja nä pööreti õigõusku. XVIII saandi lõpuni kutsuti näid kloostritalopuja, perästpoolõ riigitalopuja.

Õgapääväne süük

Õgapääväne leib saadi põlluharimisõ ja kodoeläjidõ kasvatamisõga. Pihkva- ja Setomaal olli' põllumaa' jaedu' kitsast siilast (hingemaa), maad oll' jo vaia mõisnikolõ, Petseri mastõralõ ja kõigilõ küläperrilõ. Söögilavva pääle anni' lisa ka kala, midä püvveti Pihkva järvest, vähäbist järvist ja jökist. Joba mustidsõst aost om kalapüük olnu Setomaal veiga tähtsä õgapäävädse söögilavva tävvendämisõl. Perähpoolõ, ku kalla naati püüdmä ka müügi jaost, sai kallost tullu

Joba mustidsõst aost om kalapüük olnu Setomaal tähtsä õgapäävädse söögilavva tävvendämisöl.

kotsidõ peräst – „kalasõto”. Setomaa suurõba’ kalapüügikotsõ’ olli’ Lämmijärve veereh. Lämmijärvest oll’ õigus kalla püüdä’ viil Tarto piiskopil, Pihkva ja Novgorodi pääpiiskopil ja Liivi ordul, kedä esind’ Viländi linnusõ foogt.

Kauplõminõ, kauplõmiskotsõ’ ja kaubatii’

Kauplõmiskotsõ’ olli’ inäbüseh liinoh, sinnä’ tulli’ ka võõramaa kaupmehe, sääl olli’ kaubakua’ ja -lao’. Pääle kaupmiihi mõi’ umma kraami ka talo- ja kalamehe’. Kraami tuudi ka muialtpuult, koh käuti, kas sis lihtsalt kos’tmah vai õkva mântse kraami peräst. Kaubõldi kõrdsih vai muial, kohe rahvast oll’ rohkõba kokko tulnu. Pikäpääle tekkü’ kimmä’ kotsõ’, koh sai piatuda’ ja kaubõlda’. Tarto ja Pihkva vaihõlinõ kauplõminõ käve inäbüseh viitiid pite. Kraami ostmisõ-müümisõ kotsit nakas’ pikäpääle tekkümä ka

Petseri liin om olnu piirkunna kõkõ tähtsáb kauplõmiskotus.

ja lisarahha majapidämissõ. Pihkva järveh ja vähäbih jõkih-järvih löüdü kalla umajago. Peris õgalpuul ja õgaüts kalla püüdä’ siski saa-s, püügikotsõ’ olli’ ar’ jaedu’ joba XIII aastagasaal. Koh rannaveereh elli inemisi veideb, oll’ püügikotsit ka sisemaa külli tarbõst. Võõrah kotsõh võidsõ püüdä’ sis, ku peremiis lubasi.

Midä aig edesi, taad ahtabast jäi’ külä-kogokundõ püügiõigusõ’. Pihkva ja Lämmijärve veereh olõvih püügikotsih tull’ püüdmisõ iist massa’ maa umani-kulõ. Tull’ ette ka tültsemist püügi-

Vahtsõliina linnusõ mano käve umal aol pall’o palvõrändäjit.

Pihkva-Tarto maismaatii viirde. Ku vindläse’ Kirumpää 1367. aastagal maaha paloti’, sai laebalt tuntust Vahtsõliina linnus. Sääl käve pall’o palvõrändäjit pääle „imeteko” 1353. aastagal, Rooma paavst eis’ and’ käsü avvusta’ naid Vahtsõliina imesit.

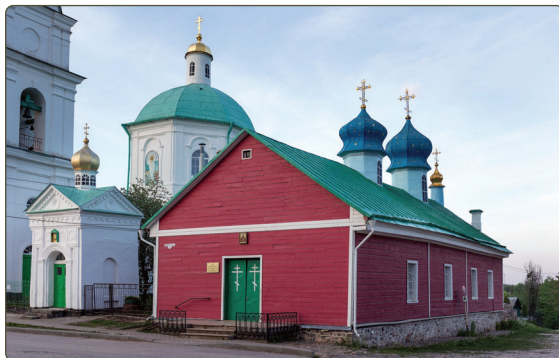
Muidogi kaubõldi Irboskah nisamatõ, aoraa-matih om juttu kül’ linnusõst, a ka kauplõmis-kotsõ’ olli’ pia õga linnusõ man.

XVI saandist sai Setomaa tähtsäst keskusöst Petseri, suur osa oll' tah õigõusul. Petseri mastõra ja timä imeteo' olli' tiidä' lajalt ja palvõrändäjit tull' kavvõndõst. Mastõrahe tulti api otsma, õt tervüsehāti praavta.

Usuelo, koolioppus ja kultuur inne Põh'asõta

Inne rüütliväe tulõkit Eestimaalõ oll' mi piirkund üts maa Eestiga. Siih Setomaal elli' inemisõ' uma keele ja kombidõga nigu muialpuulgi Eestimaal.

Tõõsõst läts elo XIII aastagasaal. Mustinõ Eesti jago läts rüütliidõ ja piiskoppõ umast, Setomaa jäi Pihkva vürste, sis tõisi Vinne valtsõjidõ ala. Saa' aastaga' elämist kül-gküle kõrval vindlāisiga nakas' pikäpääle mõotamma setodõ ello, usku, kombit ja kiilt. Suurõba' olli' vinne mõotusõ' hummogu- ja lõunapuulsõl Setomaal, sääl pututi nuidõga inäbä kokko. Sääl, koh naabrustõ jäi rohkõb eestlāisi, nigu põh'a- ja õdagupuulsõh Setomaa jaoh, käu-s vinne värk nii pääle. Kõõlõ kaemalda hoitsõ' seto' alalõ uma rahva, ummi essi kombõ', keele, rõiva', laulu' ja eiski seto meele. Vanna, ütist perändüst avidi' hoita' ka pagõhhõja, kiä' tulli' orjusõ iist Setomaalõ pakku ja jäi' siiä' elämä. Inne ristmist usksõ' ka seto' ummi vannu jumalit, palssi' näid, meelüdi' ja vaihtõpääal ka nuhtli'. Ristminõ tõi hindäga üteh välispiditsit kombit, midä pidi täütmä. Jumalateenstüst oll' illos kaia', a õga rahvas taast suurt arvu saa-s, taad peeti vinne keeleh, kogoni vanah keriguslaavi keeleh. Mastõra ülebä Karnila aigu, kiä eis' pidi veiga pall'o

Petserih mastõra värehti vastah om väigokõnõ Varvara kerik, midä tiidäs ku seto rahva kerigut.

Taeluva kerigu mano tulõva' migulapäävä kokko nii seto' ku vindlāse'.

haridusõst, panti tüühü mõnõ' kooli': Tabinah, Ugarevah, Vahtsõliinah. Nail koolõl olõ-s pikkä ikä, jäi' pia saisma. Küläh olli' tähtsä' usu- ja küläpido' ni perre tähtpäävä': pulma' ja puhtõ'. Nii jäi viil pikäst aost.

Vahtsõnõ aig

Põh'asõda (1700–1721)

1700. aastagal plaanõ Vinne riigi valtsõja Piitre I võtta' ar' terve Eesti- ja Liivimaa uma valtsusõ ala. Tä „ragi akna Ōuroopahõ”, nigu taa kotsilõ üteldi. Tedä avidi' Säksamaa ja Taanimaa, perähpoolõ ka Poolamaa. Alas' pikk, 21 aastakka käunu sõda, mia sai aoluuh tuntus ku Põh'asõda. Ōnnõst Setomaa piireh olõ-s tapõluisi veiga pikält, pääle 1706. aastakka lätsi' nä mi nulgast kavvõbahe.

Umajago häti ja viletsüst siski taa sõda tõi. Setomaalõ olli' Vinne vae' valmist säetü', naid pidi kõik aig süütmä, pidi andma ka hobõsõmuuna. Kõkõ rassõba' olli' ao' 1701–1704, päält suurt võitu vindläisi üle olli' Rootsi vae' talvõkortinah Laiusõl, kost pruumsõ' piiri panda' Vinne vae rüüvkäugolõ Pihkva ja Petseri puult. Vinne sõaväe tagavara' olli' tuudu' Petserihe, naidõ häötämisõst saadõti Rootsi vägi, kiä pidi palotama külli ümbre Petseri, rüüvmä ni räütmä. Ruutslasõ' võti' Petseri, inemisõ, kiä kätte saadi pagõhhõmisõ päält vai kisti vällä käkmiskotsist, tapõti maaha. Inäbüs Vinne sõaväe varra õннаhtu näil ar' palota' ja häötä, ütsjago võeti kodo poolõ minneh ka üteh. Mastõrat ruutslasõ' ar' võtta' suta-s.

Vainuvägi lätt kodo poolõ

1706. aastagal pidi ruutslaisi väesalk minemä Vinnemaa poolõ, tä läts Tartost müüdä, sis saadi tiidä, õt Võõpsoh om 400-mehelinõ Vinne vägi ja minti naidõ pääle. Vindläse' panni' pakku, ruutslaisi päalik jätt' väsünü' mehe' maaha ja ai tõisiga pagõhhõjit takah koon' Mikitämäeni, koh peeti tapõlus. Taa jäie ka viimädses Põh'asõa tapõlusõst Setomaal.

Paarsada aastakka Setomaa majandusõh

1750. aastagal oll' Petseri piirkunnah 68 küllä, miä' olli' mastõra talopoigõ külä, Petseri mastõra uma'. Mastõra all olõ-s talomeestel mõisateko. Maa oll' kehvä, savinõ vai sis pehme põh' aga ja saagi' väetämälä pöldalt kehvä'. Midägi õks anni' kaar, rügä ja tatrek. Mastõralõ massõti maa iist obrokit. Väikot tullu andsõ kalapüük. Püvveti hindä perre tarbõst, müügist ja mastõralõ obroki masmisõst.

Naisi murrõst pääle põllutüü ja eläjidõ tal' tamisõ oll' ka käsitüü, midä tetti inäbüs talvõaost. Kedrati villa ja linna, koeti rõivast. Suurõb jago tarvitõdi umah perreh, veid' okõnõ müüdi laatu pääl.

Pääle mastõra maa oll' viil nelli küllä mõisidõ ja mastõra ütidsõh umandusõh, naidõ siäh Võõpso, Peresi ja Lüübnitsa. Ütsjago maast haardu mõisilõ, puustuisilõ ja erätalokõisilõ.

Põllutüü

Põllutüü oll' kehväl järjel, kuigi kõik vähägi kõlbulidsõ' maatükü' olli' kasutusõl. Hingemaad kõrrald' küläko-gokund. Maapuudus oll' Setomaal suur. Olõ-s põllutüü targõb ka mõisih, mõisaumanigu' anni' inäbüse maast talopoigilõ, kiä' massi' taa iist mõisa-herrilõ kimmäst massu.

Suurõbat tullu and' Pihkvamaal lina-kasvatus, nii ka Setomaal. Kõõst põllu-maast umbõs 14% pääl kasvatõdi linna.

Korgõh hinnah peeti Pihkvamaa lina-

seemend. Linatüü' tetti käsitsi, võidsõ' tetä' nii mehe' ku naase'. Edimädse' linatüümassina' joudsõ' Setomaalõ 1890. aastagidõ paiku. Lina müüdi kõrraga ülesostjilõ vai laatu pääl pundõ viisi, mõnikõrd õннаhtu ka Pihkvahe vällämaa kaupmiihilõ müvvä'.

Põllumaad oll' veid' o, rahvast elli pall' o, taa jovva-s kõiki inemisi ar' süütä' ja otsti leevä-andjat muialt.

Umal aol olli' kauba vidämisõ jaost ehitet suurõ' lodja'.

Kalapüük

Umbõs 90 küläh ümbre Pihkva järve oll' pääminõ tüü kalapüük. Kalapüügikotsõ' olli' inäbüseh kroonu uma' ja kalamehe' pidi' masma naidõ tarvitamisõ iist obrokit.

Pääminõ müügikala oll' tint. Pihkva järve tinti peeti parebas ku muial püvvetüt. Tinti sai püüdä' keväjä, sügüse ni talvõl. Suurõb oll' talvinõ noodaga püük, püüdse' kalamiihi artelli',

koh kuuh 16–25 miist ja 6–8 hoböst. Üte jao saagist osti' värskilt kokko ülesostja', inäbūs tindist kuivatōdi, taa jaost olli' eräle tettü' aho'. Tindikuivamisahjō oll' Peresih, Lüübnitsah ja Suurō-Rōsnah.

Tullu ja söögikōrvast perrele tōi' mano ka' mõtsmehidse', miimōtsu perästki trehväs' naabridō vaihōl mõnikōrd arvusaamatusi ja tülüsit.

Tōisi tegemisi

Satserinna puul tetti savianomit, midä käuti möömäh ka välähpuul Setomaad.

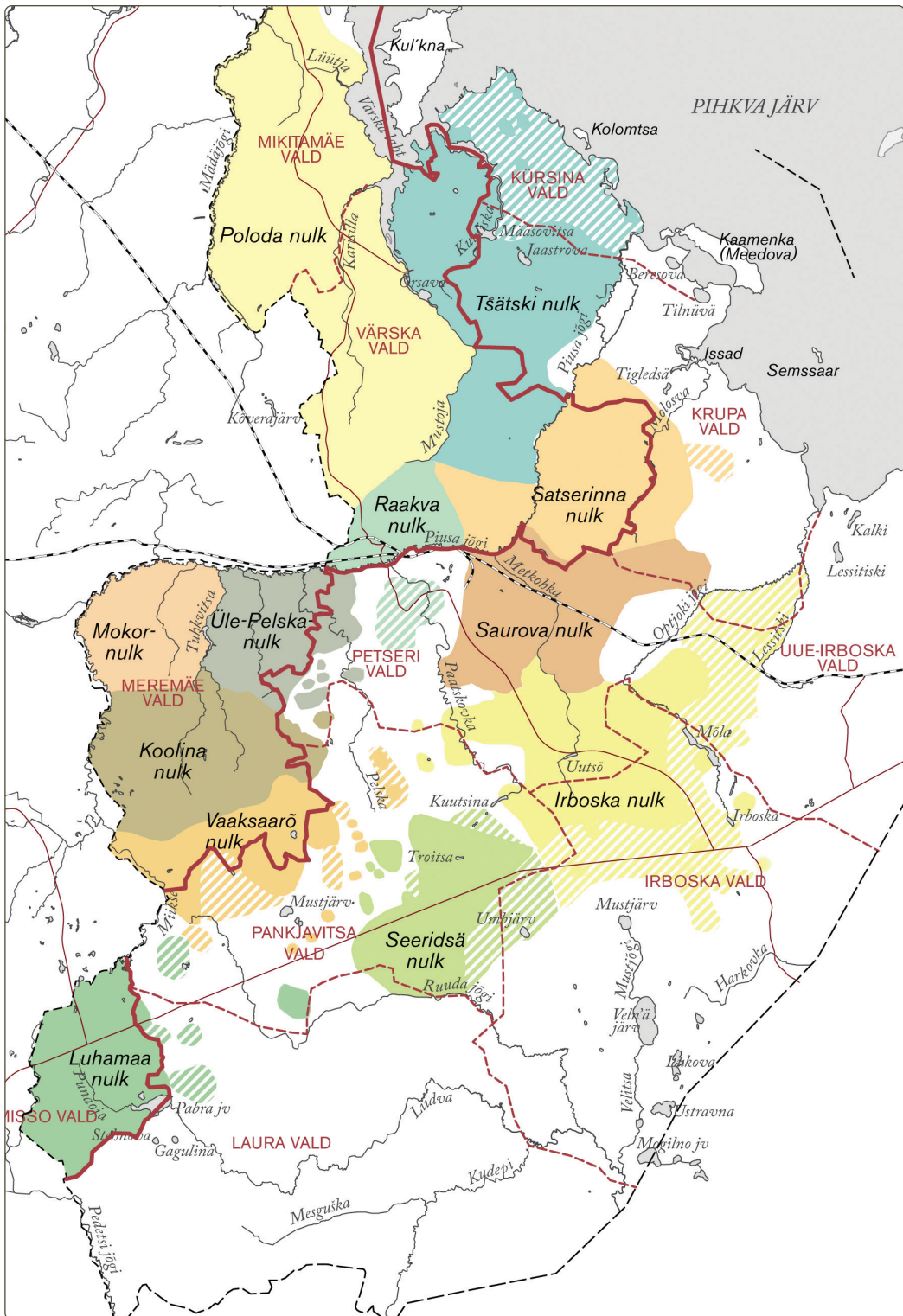
Satserinna puul tetti savianomit, naid käuti möömäh. Savianomidō müügiga teeniti leibä ja leeväkōrvast muialgi Setomaal, naid müüjit kutsuti potisetost. Vabrigust vai tüükuast võeti anomakuurma pääle ja söidōti külli pite. Anomidō vasta küüsüti vilja, söögikraami vai rahha. Pernaissä käest võeti vanno närtsa, mia' müüdi peräh Rāpinä paprōvabriguhe. Käuti tiinmäh ka välähpuul: Tartomaal, Viländimaal jm. Minti sulasōst vai tütrikust, latsō' käve' ka kar'ustōst Eestimaa tallah. Tasost saadi söögikraami, mõnikōrd ka rahapalka. Suvōl teenitü iist sai pereh talvō üle ellä. Mehe' käve' ka' ehitüstüüdele, inäbüste Eesti poolō pääle. Ku taloh oll' hüä hopōn, võidsō talvōl minnä' mõtsa vidämä, kuvvagimuudu tull' tiini' ja toimō tulla'.

Setomaa inemisō' ja näide elokotsō'

Tsaariao lõpuh oll' Setomaal 4 valda: Lobodka, Petseri, Pankjavitsa ja Irboska vald. 1902. aastagal loeti inemisi arvus 250 Setomaa küläh 16 571; miilhi paarisaa ümbre veidebä ku naisi. Viimädse 16 aastaga seeh oll' inemisi arv kasunu 4000 võrra. Oll' peris vinne inemisiga külli, oll' seto külli, oll' säntsit, koh ell' vindläse' ja seto' üteh. Oll' ka külli, koh ell' Liivimaa eestläse'.

Petseri om liin, koh om elänü' nii seto' ku vindläse'.

Setomaa nulga'.

Setomaa nulga' vai kolga'

Vanal aol tarvitödi Setomaa külli summa kotsilõ sõnno „nulk” vai „kolk”. Mõnõh Setomaa jaoh omma' tiidmisõ' umast nulgast kimmä, õga külä täpselt paika pantu; mõ-nõlpuul jal mälestüse' unõhtõt vai unõhtumah ja piiri' vallalidsõba. Mäntse' külä' käävä' mäntse nulga ala? Parhilla' olõ-i mõnõst küläst jäänü midägi pääle nime, külä eis' om häänü, mõnõh paigah mõtski pääle kasunu. Viil hullõb om, ku eiski külä nimme olõ-i inäb papridõ ja kaartõ pääl, vanõba' inemisõ' õnnõ viil mälehtäse'.

Nakamõ pääle Võõpsost järve veerest:

POLODA nulk lätt Võõpsost Nedsäjäni ja tõisildõ om piirest Võhandu ja Mädäjõgi ja veidkese Pihkva järve viirt. Taa om Setomaa kõkõ suurõb nulk. Siih om olnu pia 40 küllä. Maa poolõst om nulk tasanõ. Nulga ala käävä' Võõpso, Peresi (Beresje), Lüübnitsa, Pedäjäalostõ, Varõsmäe, Aud'asaarõ, Käre, Mäeussaia, Laossina, Liiva-Laossina, Tõganitsa, Sadora, Rainova, Rääsolaanõ, Toomasmäe, Mikitämäe, Kotelniki, Puugnitsa, Soelaanõ, Suurõ-Usinitsa, Väiko-Usinitsa, Igrisõ, Kito, Selissä, Järvepää, Tsolgo, Suurõ-Rõsna, Karisilla, Ton' a, Lobodka, Örsava, Suurõ-Treski, Väiko-Treski, Suurõ-Nedsäjä ja Väiko-Nedsäjä. Nulga keskusõst loetas Mikitämäed.

TSÄTSKI nulga piirest omma' Verska ja Kuulja laht, Pihkva järv, Mustoja ja lõunast Piusa jõgi. Suurusõlt om nulk pääle Poloda nulka tõõnõ. Pinnamuud om siih mitmõkesinõ, om suuri soid, liivakuntõ ja nurmi. Külä' omma' Verska, Väiko-Rõsna, Kremessüvä, Vel'nä, Popovitsa, Saarõpää, Määsovitsa, Säpinä, Kolossova, Korela, Sesniki, Serednä, Jaastruva, Pullukina, Jatsmanni, Lutõpää, Jaamistõ, Lõpolja, Põrstõ, Podmotsa, Võõlastõ, Verhulitsa ja Kostkova. Keskus om Verska. Suurõba' pühä' omma' keväjäne ja talvinõ juripäiv. Nulga pühä' omma' ka päätnits ja annõpäiv.

SATSERINNA nulk jääs suurõbast jaost Piusa jõõst hummogu poolõ. Nulk om nisamatõ nigu tõõsõ' rannalähko' maa' tasanõ, siih omma' liivadsõ' mõtsa, kost juuskva' läbi vähäbä' ujakõsõ'. Külä' omma' Perdagu, Tsütski, Lädinä, Patvina, Pitsinä, Tupina, Vedernika, Litvina, Kundrusõ,

Saabolda, Vorohka, Kotelnika, Sor'ahkna, Samarina, Rääptsüvä. Pääliin om Satserinna. Kõkõ suurõb pühä om päätnitsapäiv. Päätnitsapääväst tetti pall'o sõiru ni tuuperäst kutstas nulka ka kohopiimānulgast.

SAUROVA nulk nakas pääle Petseri liinast ja lätt vällä pia Optjoki jõoni. Om oronõ, nulga piiri pääl om korgõ Vas'nakoora mägi. Nulk om katõl puul Petseri-Pihkva raudtiid. Küllist omma' tähtsäbä' Suurõ-Puravitsa, Väiko-Puravitsa, Korski, Vaslamäe, Saurova, Sorokina, Krabiluva, Sabõlina, Kolovina, Nudretsova ja Lääpä. Vanastõ olõvat tetti siih nulguh anomit, selle kutstas nulka anomanulgast.

Inäbüs Raakva nulga külli om korgõ Piusa jõõ perve pääl.

RAAKVA nulk jääs Petseri liinast põh'a poolõ, nakas päält Piusa jõkõ. Siiä' jääs katõsa küllä: Säpinä, Porski, Matsuri, Helbi, Vaarts, Vedernika, Vammustõ ja Voropi. Külä' omma' orgõ veere pääl, lõuna ja õdagu puul omma' süvä' oro', a om ka tasatsit nurmi.

ÜLE-PELSKA nulk jääs Petseri puult Pelska jõõ taadõ, taast om saanu nimigi. Nulga piirest omma' Piusa ja Pelska jõõ' ning Tuhkvitsa uja. Nulka jäävä' Tsäältsüvä, Võmmorski, Jaanimäe, Simaski, Tupluva, Kiiova, Seretsüvä, Polovinna, Kusnetsova, Tessova, Taeluva, Meldova, Helbi, Kropkuva, Jermakova, Triginä, Veretinä, Küllätüvä, Tiirhanna, Masluva, Tsumba ja Pultsova.

MOKORNULK om vasta Liivimaad, jääs Piusa jõõ, Tuhkvitsa uja ja Korsapalo vaihlõ. Arvada, õt nulk om nime saanu vinnekiilsest „mokrõi lug”, mia tähendäs „likõ hainamaa”. Nulga pääliin om Obinita, kerigupühä' omma' paasapäiv ja mihklipäiv. Nulga külä' omma' Kiksuva, Kõõru, Obinita, Tääglüvä, Klistina, Rokina, Martsina, Härmä, Linds, Navigõ, Ignasõ, Antkruva, Juusa, Miku, Mel'so, Vas'la, Tal'ka, Hilana ja Tedre.

Mokornulga külä' omma' väigokõsõ'.

KOOLINA nulk om nime saanu innidse Koolina mõisa perrä. Nulk om Korsapalost lõunah, Piusa jõöst hummogu poolõ. Küllist suurõba' ja tuntuba' omma' Palo, Treiali, Jõksi, Puista, Ulaskuva, Serga, Hilläkõstõ, Palandõ, Tsiirgu, Lepä, Ostrova, Uusvada, Tobrova, Tsergondõ,

Vinski, Poksa, Keerbä, Kuksina, Kalatsova ja Merekülä. Täambätsel pääväl võit nulga keskusöst lukõ Meremäed. Nal'aperäst kutsva' seto' taad „kepivallast“ („kepinulgast“), s'oo oll' mõisa all, koh anti ka ihonuhtlust. Maa poolöst om nulk tasanõ ja siih om pall'o suuri nurmi.

VAAKSAARÕ nulk om Setomaa mäGINE nulk. Jäas Koolina nulgast lõuna poolõ. Külä' omma' Miiakse, Kiisluva, Pel'si, Vaaksaarõ, Sulbi, Olohkuva, Kuigõ, Vasildõ, Poduvja, Riiskova, Krantsova ja Moona. Mõnõ' omma' pandnu' taa nulga kokko Luhamaa nulgaga.

*Setomaa küllih omma' huunõ
summah kuuh.*

LUHAMAA nulk om katõl puul Riia-Pihkva kivitiid, om nigu ummamuudu saarõkõnõ eestläisi, lätläisi ja vindläisi vaihõl. Siih omma' Setomaa kõkõ korgõba' mäe, näist kõkõ korgõb om Maaniidümägi, mia om 224,5 m üle merepinna. Küllist omma' Luhamaa, Labandõ, Tserebi, Mokra, Põrstõ, Saagri, Tiilige, Leimani, Napi, Hindsa, Määsi, Väiko-Koorla, Lütä, Pruntova, Tiastõ, Tsilli, Toodsi ja Läädinka. Nulga pühä' omma' suvistõpühä ja iljapäiv.

SEERIDSÄ (Leega vai Keerä) nulk jäas Luhamaa nulgast Irboska poolõ, katõlõ poolõ Riia-Pihkva kivitiid. Küllist suurõba' ja tuntuba' omma' Lõkova, Olohkuva, Tserondõ, Ugarova, Kaats'ova, Vil'o, Potalova, Labõritsa, Jaaska, Radaja, Sandra, Keerä, Jugo, Paltsova, Pööni, Alaotsa ja Kol'o. Hummogu puul olõvidõ külli kotsilõ üldäs viil Leega nulk ja õdagu puul olõvidõ kotsilõ Seeritsä vai Keerä nulk. Nulgah om riah ilosit järvekõisi, siist omma' läbi lännü' tähtsä kaubatii'.

IRBOSKA nulk om jaet kolmõ jakko – õdagupoolist jako om kutsutu ka Truba nulgast, hummogupoolist jako Irboska nulgast ja jako üle Optjoki jõõ Üle-Jõgi nulgast. Nulgah omma' seto külä' innidest Irboska ja Petseri vallast. Naa' külä' omma' Kuusinitsa, Saltanuva, Pokolduva, Kovasluva, Saptja, Vohina, Koss'olka, Unkavitsa, Sagorja, Truba, Parkanuva, Podless'a, Trõnnõ, Makaruva, Raakva, Sokoluva, Mahnova, Kagarinna, Poodkora. Nulga kõkõ suurõb pühä om mõlapäiv. Naa' om olnu' suurõ' seto külä, kost inäbüs setosit om ar' lännü elämä Eestihe.

Usuelo, usk ja kombõ'

Kerigu ja ristiusuga sai' seto' kokko mustidsõl aol. Edimält ristiti näid katoliku usu perrä, a ku maa läts Vinne vürste ala, jäi' seto' õigõusu ala. Kerikuh olli' teenstüse' vinne keeleh, naist saa-s suurt arvu. Papi' mõista-s seto kiilt ja viil XIX aastagasaa keskel jäi kerigukiil rahvalõ võõrast. Seto' tiidse' ja täüdi' ilosahe kõiki välitsit kerigusäädüisi. Papiga saa-s välähpul jumalateenstüst ka kõnõlda, õks võõra keelepruugi peräst. Mõnõ' mustidsõ ao kombõ' lätsi' edesi, segiläbi ristiusu kombidõga.

Kavvõndõst käuda-s õga pühapäävä kerikuhe, peeti kodotsit jumalateenstüisi. Õgah tarõh sais' pühäse all savist potikõnõ, midä tarvitõdi kododsõl suidsutamisõl, säälsamah sais' pedäjäjuurist karbikõnõ, koh hoiõti suidsutamisõ jaost viirukit. Vana' mehe' pei' naid teens-tüisi, mõnikõrd ja mõnõlpuul ka väläh. Nii oll' Taeluva setodõ ja lähkoh elävidõ Võromaa eestläisi ütime palvõkotus üteh suurõh pedäjämötsah Orava mõisa lähkoh, kutsuti taad kotust Pohmola palo. Inemisõ' tull'i kokko, tõi' jumalilõ andit ja palssi' näide api.

Andõ andminõ

Andõ anti ka kerikuh. Petseri mastõra Migula kerikuh sais Pühä Nikolai (Migula) pühäne, timä ette panti pühiaigu andõ: võiu-ja kohopiimälänikit, määriti timä suud võiu ja kohopiimäga. Annõpääväl viidi Pel'si Annõkivilõ ja Väiko-Rõsna tsässonah andist oinapäid, -jalgu ni villa.

Õga pühi aigu viidi kerikuhe taad, mia kasvi põlda pääl, küläinemisil olõ-s muud viiäki. Pankjavitsah viidi kerigupühä aigu jumalalõ munnõ, võidu, kohopiimä. Kõik anni' panti pühäse ette lavva pääle, pallõldi, midä veiga vaia oll', ja tehñati abi iist. Piitrepäävä viidi kerikuhe sõira ja võidu, paasapäävä ubinit, mett ja muid värskit aiavilju. Kerikuhe tuudu jäi sinnä, jaeti peräh vaimulikõlõ ja ka sandõlõ.

Petseri mastõra Migula kerikuh sais Pühä Nikolai (Migula) pühäne.

Miikse Jaanikivvi peetäs pühäst.

Rahva siäh omma' pikkä aigu avvu seeh mõnõ' suurõ' kivi. Üts sääne om Jaanikivi Miikse külä man. Taad kivvi peetäs pühäst, kivi om tennü imesit. Õga jaanipäävä kogonõs ilmadu rahvas kivi ümbre, papi' pidävä' palvust, inemisõ' toova' andõ. Pallõja' läävä' kivi mano, pandva' kündle ja uma' anni' kivi pääle, kumardadas ja hiidetäs ette ristimärk ja pallõldas api ummilõ hätilõ.

Satserinna kerikuh om üts vana kivirist. Rahvas usk, õt taa rist saa tetä imetegosit. Suuri kerigupühhi aigu tuvvas taa kerikust vällä, kannõtas ümbre kerigu. Risti tahetas puttu, tälle andas suud, pandas timä ette rahha, kõüdetäs külge pailakõsi. Mokornulguh peeti avvu seeh Peko-jumalat, kõrd vai mõnõh paigah ka kats kõrda aastagah peeti Peko-pito. Peko puust kujo oll' inäbüseh käkitü viläsalvõ, mõnõ peremehe hoolõ all. Sügüsedse pido aigu valiti järgmädsest aastagast vahtsõnõ Peko-hoitja. Sääl süüdi-juudi, tennäti Pekot kõõ hüä iist ja pallõldi api ka edespidsõst.

Seto' kõrraldi' umma ello esivanõmbidõ kombidõ ja tarkuisi perrä. Vanno kombit ja tiidmisi anti edesi põlvõst põlvõ. Vana ao tiidmisõ' -tarkusõ' oll' setodõ kuul, kirändüs, tiidüs ni kunst.

Kolossova küla Jumalamäele om pistü pant suur Peko kujo.

Mia või olla' pühä?

Sato aastakkõ omma' seto' elänu' tõisist eräle. Vindläisist lahot' setosit kiil ja rahvus, eestläisist usu- ja riigipiir. Selle vaest omgi setodõl alalõ nii pall'o vanna, kombih om segi ristiusk ja vana' uma usu tegemisõ.

Veiga tähtsä ja ummamuudu om setodõl arvosaaminõ mõistõst „pühä”. Pühä om olõmah aoh ja ruumih, om suur ja tähtsä. Ruumih või kõik olla' pühä, pühä või olla' luudus vai mõni palakõnõ taast, inemisõ ehitet pühäkoda. Pühä om ka matusõaid mitmõst külest: sinnä' omma' matõt kall' inemisõ, taa om pühitsedü. Õigõusu kultuuriruumih omma' tähtsä' ka väiko' palvõmaja' – tsässona, mitte õnnõ suurõ' keriguuunõ. Lutõrlaisil taad olõ-i.

Härmä küla tsässon om vahtsõst üles ehitet.

Tsässona' ja küläpühä

Õigõusu tsässona' omma' inäbüseh rist-palgõst ehitet, 2–2,5 m laja' ja pikkust om 3–4 m. Katusõ pääle om pantu rist ja hoonõh sais hummogu-õdagu poolõ. Uss tetti õdagupuulsõhe saina, aknit pia-s olõma, mõnõl siski om väiko aknõkõnõ vai eiski kats. 1920.–1930. aastagil naati lüümä tsässonit päält lauduga üle.

Seestpuult omma' tsässona' lihtsa'. Hummogupuulsõh sainah om laavka-kõnõ pühäsidõ jaost, lavvakõnõ ja 2–3 kündlejalga. Ilostusõst omma' pühäseräti'. Tsässona' kandva' mõnõ pühä inemisõ vai kerigupühä nimme. Võõpsõh om Migula, Väiko-Rõsnah ja Pelsil Annõ, Suurõ-Rõsnah, Küllätüväh ja Säpinäh Nahtsi (Anastasia), Treskih Jaani tsässon jne. Veidebä om kerigupühä nimega tsässonit: Mikitämäel oltuspühä, Laossinah väiko-maar' apäävä, Rääsolaanõh iljapäävä, Usinitsah mihklipäävä tsässon.

Tsässona nimepäiv om samal aol ka küläpühä ja praasnigupäiv. Külärahva ja ümbretsõõri

Treski külä pühä om jaanipäv, midä peetäs 7. juulil.

Mikitämäe tsässon om kõkõ vanõb tsässon, mis arvatas olõvat ehitet 1694.

inemisi jaost om taa aastaga kõkõ suurõb pühä. Peetäs palvus, kokko tulõva' uma külä inemisõ, tulõva' naabriküllist ja viil kavvõbast, kas sis sugulasõ' vai küläst kunagi muialõ lännü' inemisõ, tulõ ka nisama tutvit ja sõpru. Pääle palvust käudas kääpä pääl, ku matusaid om lähkoh, ja õdaguspoolõ nakas kirmask. Setomaal om olnu inäb ku puultõistsada tsässonat. Nõokogodõ aigu, ku usuas' a' olli' keeledü' ja usukombidõ täütmist võimumehe' salli-s, mitmõ' tsässona' lagosi'. Ümbre pooltõ om parhilla' alalõ ja ka kõrda tett.

Koolioppus inne I ilmasõta

XVI aastagasaal pruumõ Petseri mastõra üleb Karnil tetä' mõnõ' kooli'. Naidõ igä jäi lühkost. Vahtsõst proomti kuulõ tetä' XIX saandi keskpaigah. Taast aast om tiidä, õt 1837. aastagal tüüt' Irboskah vinnekeeline 3-klassilinõ algkuul üte oppajaga. Petserih oll' 1866. aastagal rahvakuul, mink juhatajast oll' uma papp ja oppajast abipapp. Säntse' kooli' olli' viil Irboskah ja Pankjavitsah. Opati usuoppust, vinne kiilt, rehkendämist ja laulmist.

1832. aastagast pääle tüüt' Pihkva kreisih 15 küläkuuli 15 oppaja ja 293 latsõga (taaga oll' üteh koolih ala 20 latsõ).

Kõkõ vanõb kerigukuul Setomaal oll' Laurah, 1862. aastagal pand' papp taa uma rahaga tüühü. 1869. aastagal sai taast semstvokuul.

Obinitsah oll' kuul ja kerik üteh huunõh.

Vanõba' semstvokooli' asutõdi Lisjah (1861) ja Kuuljah (1869). Latsi käve koolih veid'o, õnnõ poiskõsõ.

Semstvo- ja kerigukoolõl olõ-s suurt vaiht, mõlõbih opati naidsammu asju; kerigukoolõh vaest inäb usuoppust ja keriguslaavi kiilt. Semstvokoolõh peeti tarviligust opada' pääle usuoppusõ ka lugõmist, kirotamist, rehkendämist, ilosat kirja, joonstamist; korgõbah jaoh viil aoluku ja maatiidüst.

Asutõdi ka rahvakuulõ, a olõ-s naistki suurt api, inäbüs seto latsi jäi vähäbält edeotsah õks koolioppusõst kõrvalõ.

Kuulõ tetti mano

1880. aastagil olõ-s kerigumehe' inäb rahul seto latsi kehvä haridusõ ja usulisi tiidmistõga. Setomaa 250 küläh mõistsõ lukõ' 80 inemist (inemisi elli ümbre 16 000).

Naati mano tegemä kerigukuulõ. 1885–1890 tetti Irboskah kats kerigukuuli.

1890. aastagal oll' Setomaal kokko kolm kerigu-kihelkonnakuuli, 15 semstvokuuli ja üts katõklassilinõ ministeeriumikuul.

Tüühü panti 3-klassilinõ semstvokuul Suurõ-Usinitsa küläh.

Obinitsa 2-klassilist kuuli tunnõti inäb, tah proomti ka 1893. aastagast koolioppajit ette valmista'. Pikält taad tetä-s, tulõ-s tahtjit.

1900. aastagal oll' Setomaal joba 25 algkuuli, koh opsõ 800–900 last ja oppajit oll' 25 ümbre. Kerigu tahtmisõ ja abiga tetti kuulõ mano ja 1909. aastagal tüüt' Setomaal 16 semstvokuuli, 11 kerigu-kihelkonnakuuli, kats ministeeriumikuuli ja üts eräkuul (lätläisi uma). Õga 1 500 inemisõ kotsilõ tüüt' üts kuul.

Setomaa ja Vabadussõda (1918–1920)

I ilmasõda ja tapõlusõ' joudsõ' ka Setomaalõ. 1918. aastaga algusõh sai' võimu mano verevã, veebruari lõpust oll' platsih Säksa sõavãgi. Uma vara sai' tagasi' mõisaherrã ja kerik, pia jal olli' platsih verevã. Sügüse nakas' päãle Vabadussõda. Vabadussõda sai kogo Eesti rahva inne-nägemãldã heränemisõaost, tã joudsõ õga inemisõni, joudsõ õkka nulka, joudsõ ka Setomaalõ. Õga ineminõ tahtsõ vallalõ saia' ülekohtust, tahtsõ olla' eis' hindã ja uma maa peremiis.

Tapõlusõ' käävã edesi

Päãle Säksa vãe arminekit 1918. aastaga sügüse saa-s Eestimaal õga Petserimaal

Vabadussõa-aignõ kaitsõliin Irboska kandih.

viil rahu. Verevã pressevã päãle Narva jõõ takast ja lõuna puult. Mi kodonulga h oll' umajago madinat, anda-s käest ar' uma maa üttegi palakõist, timmã oll' niigi veid'õ.

Suurõba' liina' ja keskusõ' käve' mito vuuri käest kãtte, nigu Petseri, Võro, Irboska.

1919. aastaga kevãjãst praavusi mito asja, naati ette valmstama suurt päãleminekit. Maikuu edeotsah jãi vãeliin pidãmã Riia-Pihkva kiviti ja Pihkva järve vaihõl, Pankjavitsa-Saaless' a-Vasnagora-Leeska-Ivana Paloda joonõ päãle. Eesti poolõ päãl oll' kokko 3874 miist, 262 kuulipiljat ja 30 suurtükkü. Nãile vasta saiso Nõukogodõ Vinne sõavãe 5513 miist 140 kuuli-pilja ja 42 suurtüküga. Vaia oll' võtta' ar' Pihkva liin. 24. maist sai terveh Petseri maakund Eesti sõavãe kãtte. 25. mai õdagust võidsõ üldã, õt vainlanõ om paenu, vainlanõ oll' Eestimaa piirest minemã pessedü.

Sõda sai läbi

Ütsjago Eesti kaitsõvãke jãi Pihkvahe kõrda pidãmã, suurõb jago tuudi Irboska jaama ja liina ni naati kindlustama umma riigi-piiri. Kõrra hoitminõ olõ-s kerge, valvama pidi riigiasutuisi, raud-tiid, sildu, sideliine, riigi ja sõavãe kraami. Suur abi oll' kaitsõliidust.

Päãlt Vabadussõta sãeti paika Eesti ja Vinne riigipiir.

Miihi oll' vaia pall'õsihe kotsihe ja riigi sãädüse perrã pidi' kõik 17–66 aastaga vanhusõ mehe' hinnãst kaitsõliitu kirja pandma. Kaitsõliiduh sããti sisse kimmãs kõrd, masti valvõ-kõrra iist pãävãh 10 marka, ku seit umast leevãkotist, ja nelli marka, ku sait sõõgi riigi puult.

ÕGAPÄÄVÄELO SETOMAAL

Seto' saava' Eesti ala

Setomaa kokkopandmisõst muu Eestiga oll' kõnõldu, tettü olõ-s midägi viil. Juulikuuh saadõti Eesti Maanõukogolõ palvõkiri, koh oll' kaibatu, õt Petseri, Lobotka, Pankjavitsa ja Irboska valduh eläs inäbä ku 20 000 eestläst (inäbüste seto'), kiä' saa-i umah keeleh kooliop-

pust ja keriguteenstüse' omma' ka vinne keeleh. Pallõldi panda' Eesti ala pala maad, mink piir juusk Riia-Pihkva kivitiist lõuna poolõ Irboskani vällä ja säält õkva Pihkva järveni. Taasama maa pääl olõva' vinne külä' pidi' saama umaette olõmisõ kõrra.

Palvõkiräle oll' ala kirotanu 73 Taeluva ümbrusõ volinikku iihotsah Karp (Karl) Ustaviga. Sis jäi asi saisma, a setodõ palvõht unõhtada-s. Tarto rahu kõnõluisil võõdõti asi vahtsõst üles ja niimuudu saie' seto rahva põlitsõ' ala' Eesti Vabariiki.

Tarto rahulepingut võit lukõ' Eesti Vabariigi sünnitunnistusõst.

Petseri maakund

2. veebruaril 1920. aastagal Tartoh alakirotoṭ rahulepinguga läts üts jago innidse Pihkva kubõrmangu õdagupuulsõṭ piirkunda Eesti riigile, luudi Petseri maakund. Vahtsõhe maakunda tetti 4 vallarühmä: Irboska, Petseri, Lobotka ja Laura vallarühmä. Õigõ pia saadi arvu, õṭ sääne jagaminõ olõ-i peris õigõ.

23. mail 1921. aastagal kirot' siseministri ala säädüsele, mink perrä naa' nelli vallarühmä jaotõdi 11 vallast. Vahtsõ' valla' sai' umbõs nisama suurõ', ku olli' Eesti keskmädsõ' valla'.

Innidse' vallarühmä' jaotõdi nii:

Lobotka vallarühm – Mikitämäe, Järvesuu ja Kulje vallast;

Petseri vallarühm – Petseri, Satserinna ja Obinitsa vallast;

Irboska vallarühm – Irboska, Vilo ja Senno vallast;

Laura vallarühm – Laura ja Pankjavitsa vallast.

1939. aastagal olli' Petserimaal säändse' valla':

Järvesuu vald	keskus Värskä	167,2 km ²
Mäe vald	keskus Mikitämäe	102,5 km ²
Kalda vald	keskus Kulja	159,4 km ²
Satserinna vald	keskus Satserinna	130,6 km ²
Petseri vald	keskus Petseri	144,7 km ²
Meremäe vald	keskus Meremäe	160,2 km ²
Lõuna vald	keskus Laura	131,0 km ²
Roodva vald	keskus Roodva	174,7 km ²
Senno vald	keskus Senno	214,9 km ²
Linnuse vald	keskus Irboska	200,4 km ²
Vilo vald	keskus Vilo	191,7 km ²

Valla' ja suurõba' keskusõ' edimädsse Eesti Vabariigi aigu.

1. Setokõisi elokotsõ 1936. 2. Valla piiri' aastagast 1939.

3. Petserimaa piir aastagil 1924–1945.

16. mail 1923. aastagal and' siseministri vahtsõ sääduse, minkõga muudõti osa valdu nimmi. Mikitämäe vallast sai Mäe vald, Obinitsa vallast Meremäe vald, Pankjavitsa vallast Rootova vald.

1. aprilli 1939. aastaga säädusega muudõti viil kõrd mõnõ' valla nime': Irboska vallast sai Linnusõ vald, Satserinna vallast Saatse vald, Laura vallast ja sinnä' mano palakõsõst Rootova vallast sai Lõuna vald, Rootova valla suurõbast jaost sai Roodva vald ja Kulje vallast Kalda vald.

Kerigu ja usuasju poolöst oll' Petseri mastõra eissaisva. Laura ja Petseri lutõri kogodusõ' olli' Võro praosti all. Apostlik-õigõusu kogodusõ' Irboska, Kolpino, Kulja, Mõla, Obinitsa, Lisja, Senno, Petški, Pankjavitsa, Petseri liin, Salesja, Saatse, Taeluva ja Verska olli' umaette Petserimaa praosti all. Luhamaa kogodus anti 1922. aastagal Võromaa praosti ala. Kuulõ üle kamand' terveh maakunnah üts koolinõunik.

Obinitsa kerik om ehitet päält tõist ilmasõta.

Kruntiajaminõ

1923.–1927. aastagal aeti Setomaal innidse' hingemaa' krunti. Mano tekkü' vahtsõ' talo'.
Kaemalda taa pääle, õt maa ja kodoeläjä' kehväkese', saadi perrele õks süük lavva pääle.

Võromaal tetti pääle Vabadussõta mano 4000 asundustallo, Petserimaal önnö 27. Petserimaal jää-s säänest maad, midä jaka' ja kohe tetä' vahtsit talla.

Kõgõpäält jaeti ar' mastõra maa, mia oll' lajah neläh puustusõh. Suuri mõisit, midä jaka', oll' Setomaal veidebä ja naidõ umaniku' mõistsõ nii tetä, õt jaka' olõki-s suurt midägi, maa müüdi inne ar', jaeti sugulaisilõ vai perändedi latsilõ. Moodoperäst jaeti muidogi ka jagamisõst: soid ja kehvi maatükükõisi. Täveligult lätsi' riigile ja läts jagamisõlõ Petserimaal kolm mõisat: Kolossovka, Rainova ja Lüütja. Õt riigil olõs midä jaka', võeti ar' jupikõnõ õgast mõisast ja puustusõst, naa' anti vaesilõ ja Vabadussõah olnu' inemisilõ vai sis sõah hukka saanu' inemisi perrilõ ja umadsilõ.

Seto' saava' priinime'

Inne Eesti Vabariiki minekit olõ-s inäbüsel inemisist Setomaal priinimme, kutsuti ristinime ja esäanime perrä, nigu oll' kombõst Vinnemaal. Mõnõl ütsikul inemisõl oll' priinimi olõmah, taa oll' minkõgi peräst ostõtu.

1. In hvilken forbindelse er personen opført i listen?		2. Hvilken person er opført i listen?	3. Hvilken person er opført i listen?	4. Hvilken person er opført i listen?
1	Konst. Borge	1	Konst. Borge	1
2	Konst. Borge	2	Konst. Borge	2
3	Konst. Borge	3	Konst. Borge	3
4	Konst. Borge	4	Konst. Borge	4
5	Konst. Borge	5	Konst. Borge	5
6	Konst. Borge	6	Konst. Borge	6
7	Konst. Borge	7	Konst. Borge	7
8	Konst. Borge	8	Konst. Borge	8
9	Konst. Borge	9	Konst. Borge	9
10	Konst. Borge	10	Konst. Borge	10
11	Konst. Borge	11	Konst. Borge	11
12	Konst. Borge	12	Konst. Borge	12
13	Konst. Borge	13	Konst. Borge	13
14	Konst. Borge	14	Konst. Borge	14
15	Konst. Borge	15	Konst. Borge	15
16	Konst. Borge	16	Konst. Borge	16
17	Konst. Borge	17	Konst. Borge	17
18	Konst. Borge	18	Konst. Borge	18
19	Konst. Borge	19	Konst. Borge	19
20	Konst. Borge	20	Konst. Borge	20
21	Konst. Borge	21	Konst. Borge	21
22	Konst. Borge	22	Konst. Borge	22
23	Konst. Borge	23	Konst. Borge	23
24	Konst. Borge	24	Konst. Borge	24
25	Konst. Borge	25	Konst. Borge	25
26	Konst. Borge	26	Konst. Borge	26
27	Konst. Borge	27	Konst. Borge	27
28	Konst. Borge	28	Konst. Borge	28
29	Konst. Borge	29	Konst. Borge	29
30	Konst. Borge	30	Konst. Borge	30

*Nimepandmisõ protokoll – inäbūs setosit
sai hindäle priinime aastagal 1921.*

Inäbüseh ülti esänimi ja taa takah risti-nimi: Tepo Ivvan vaid Vasila Höödo. Mõnikõrd võeti sisse viil vanaesä nimi, nigu Miku-Höödo Vassil. Seto ristinime panti vinne perrä ja inäbüseh olli' peri pühäkiräst, a seto' tei' nä suuperädsest: Stepan – Tepo, Feodor – Höödo, Matrjona – Mat' o, Ivan – Ivvo (Ivvan), Pelageja – Palaga jne.

Petseri liina ehitedi hulga vahtsit huunit: Piitre kerik, gümnaasium, Kaitsõliidu maja ja tööso'.

21. juunil 1921. aastagal võtt' valtsus vasta säädüse anda' Petserimaa ja Narva-tagodsõ piirkunna inemisilõ priinime. Säädüseh oll' kirotõt, öt õga ineminõ, kinkõl nimme olõ-i, piat hindäle nime võtma, nimi lätt naaselõ ja latsilõ, kiä' omma' ala 18 aastaga vana. Vanõba' ku 18 aastakka pidi' ka eis' uma nimega peri olõma. Säädüse perrä pidi nime võtma koon' 1. jaanuaris 1922, päält tuud pand' nime siseministri.

Setomaal tetti viis kolmõliikmõlist nimepanõkikomisjoni. Võtta' võidsõ õnnõ eesti nimmi. Vallamajalõ lähkovidõ külli inemisõ' pidi' eis' vallamajja minemä, kavvõlitsõbihe küllihe läts komisjon eis'. Nime pandmisõ aigu arvõst' komisjon inäbä perreesä tahtmisi, soovitõdi ka eesti nimmi panda' ümbre seto kiilde: Kask – Kõiv, Mänd – Pettäi. Veiga pall' o sai liitnimmi: Ojaots, Sulaoja, Soolind, Mäeots. Tull' eisvärki tahtmisi, mõni kalamiihi pereh tahtsõ kala nimme: Silk, Latik, Haug, Heering – umajago säntsit ka sai. Komisjoni liikmõ' olli' peri Eestimaalt, selle sai setodõlõ umajago säntsit luulõlitsi priinimmi: Kullasaar, Uiboupin, Tähemaa, Laanõlind ja muid.

Tüü' ja tegemisõ'

1922. aastaga 22. detsembri rahva ülelugõmisõ perrä elli Petseri maakunnah 60 848 inemist, tuu tähendäs 5,3% Eestima rahvast. 1934. aastagal olli' numbrõ' suurõba': sis elli maakunnah 64 712 inemist, naist Petseri liinah 4274.

Viie aastaga peräst oll' liinarahva arv kasunu 4962 inemisõni.

Midä tei' Petserimaa inemisõ'?

Põlda tegeminõ

Inäbüs rahvast elli küllih, päämidsõlt tetti põlda ja kasvatõdi eläjit. Põlda pääl tüüt' 92,3% (Eestimaal 80,6%), tüüstüsõst sai' leibä 2% ja kaubandusõst 0,8% elänikõst. Põllutüüga haarõtu rahvast oll' pall' o selle, öt tüüstüst pia olõki-s. Üte talo kotsilõ tull' 6,8 ha põllumaad, keskmätselt oll' seto perreh 5,7 inemist.

Uma riigi edimädsil aastagil oll' elo maal veiga rassõ, tüüd tetti nigu mitosada aastakka tagasi. Väiko' talo' sai' suurõ jao uma perre leeväst aiamaa päält. Kasvatõdi sibulit, kapstit, kurkõ. Kujonõsi' vällä uma' piirkunna', koh mia kasusi. Tullu and' vaesõmbilõ ka siini ja marju korjamine ja mehiläste pidäminõ, Eesti ao lõpuh oll' Petserimaal 4 154 mehidse-pereht, ka mõtsmehidse' anni' tullu mano. Riik püüdse tukõ anda, opati ja tetti kursuisi. Pikk rannaviir and' võimaluisi kalla püüdä nii uma perre tarbõst ku müügist. Peris kala-mehe' olli' vindläse', kiä' elli' vinne rannaküllih. Vinne turu kaomisõga läts müük rassõbast, sai umma kaupa viiä' liinohe ja kävvu' sisemaal möömäh.

Tüüstüs ja kauplõminõ

Suurõbast tüüstüsõst oll' Irboska kipsivabrik, Meremäe vallah kirbidsävabrik – Estosamott, Roodva vallah põllutüüriistu parandamisõ tüükoda. Vii jovvuga tüüt' viil vähäbit ketra-

Petserimaa suurõbast tüüstüsesest oll' Irboska kipsivabrik.

misõ, kudamisõ ja värmisõ tüükodasit. Maakunnah oll' kats viinavabrikut ja limmonaadivabrik. Tüüti' tapamaja, saeveski, nahaparkmisõ tüükoda, mitmõ' vähäbä veski' ja kirbidsävabriku'.

Suurõb kauplõminõ käve Petserih ja Laurah, hüä' müügikotusõ olli' laado'.

Talvidsõl aol käve' mehe' mõtsatüühü sise-maalõ, suvõl minti ehitüste pääle kotost kavvõbahe, koh teenstüs veid' o suurõb. Noorõba' naase' käve' ka sisemaalõ tiinjäst ja latsõ' kar' usõst. Petserimaad tunnõti ku hüvvä linakasvatusõ kotust. Sügüse ildaba

ja talvõl, ku lina' sai' haritu', käuti linno möömäh laatu pääl. Ummamuudu tüü oll' potiseto uma, ka taad aamõtit peeti talvõjaoh, ku põlda pääl saa-s midä tetä. Panti vabrikust vai kost savianomidõ tüükuast anomakuurma vangõrdõ vai rii pääle ja sõit külli pite nakas' pääle. Anomidõ iist võeti vilja, rahha vai ka närtsa, mia' müüdi edesi Räpinä paprõvabrikuhe.

Maa ja põllu'

Põllumaa' olli' Petserimaal õigõ kehvä-kese'. Maakunna põh' apuulsõh otsah olli' maa' liivadsõ, palo' ja pedäjämõtsa, naidõ vaihõl suu' ja hainamaa'. Pihkva järve viir oll' matal ja hainamaa' vesidse'. Parebä' põllumaa' olli' maakunna lõuna-

Pihkva järve veereh kasus hõste sipul.

puulsõh otsah, koh ka saagi' suurõba'. Kõkõ parebast peeti maa poolõst Linnusõ ja Vilo valda, Senno, Petseri ja Meremäe valda. Petserimaal oll' põlda tegemisõst kõlbulikku maad veid' o, rahvast elli pall' o. Kõik maa, koh midägi kasvi, oll' võõdõt tarvitustõ. Põlda tegemisõst oll' kõlbulik kats jako kogo maast, kolmas jago oll' mõtsamaa.

Petseri maakunnah oll' kokko 12 mõisat ja lisast näile viil puustuisi (suurõb talo). Ku Setomaa sai Eesti Vabariiki, olli' siih alalõ viil hingemaa' (külämaa'), taad jaotõdi kogokunna määrätü aol ümbre, õt parebit ja kehvebit tükkä vaelda'. Eleti ütehkuuh küläh, maa' olli' kavvõbah, küläst väläh, mõnikõrd õigõ tükk maad.

Maapuudusõ peräst oll' ka vällärändämist, Setomaalt om rännätü mitmõh voorih õks sinnä, kohe oll' võimalik saia' vapo maid, koh maa oll' pareb. Mõnigi kõrd tsaarivaltsus õkva kuts' minemä lõuna puulõ vapo maiõ pääle vai ka Siberihe. Nii lätski ka Setomaalt sinnä' mitu tuhat inemist. Minti ka Narva jõõ taadõ, koh haardu maad inäbä.

Eesti Vabariigi aigu pruumõ valtsus maapuudusõh olõvat Petserimaa talorahvast ümbre asusta' Läänemaalõ, suurt taast vällä tulõ-s, seto' jää-s sääls eloga rahulõ. Naid ümbreasujit kutsti „riigivanõmba ristipuja”.

Koolioppus Eesti Vabariigi aigu

1920. aastagidõ töösõh poolõh nakas' koolioppus praavuma, taa läts kül' hilläkõistõ, a kimmähe edesi. 1922/23. oa tüüt' Petserimaal 58 vinnekeelist, 3 lätikeelist ja 39 eestikeelist algkuuli. Koolih käve 6555 last, õga kolmas Petserimaa lats käu-s. Kokko oll' 100 algkuuli. Petseri maakunna kuulõ oppajil saiso iih veiga suur tüü, tull' opada' kirätundmist kõigilõ,

Petseri liina ehitedi vahtsõnõ gümnaasium.

kiä' mõista-s lukõ'-kirota', tuujaost olli' pantu' algkuulõ mano tüühü pühäpääväkooli', koh opati lugõmist täüskasunu inemisilõ.

1938/39. oa tüüt' maakunnah 89 kuuli, naist kats Petseri liinah. Petserih sai oppi' ka edesi, tüüt' üts progümnaasium, mitmõ reaalkuuli ja kats gümnaasiumi. Viil sai oppi' mõnd aamõtit, nigu põllupidämist Laasaruvah, ehitüst ja keraamigat Võmmorskkih.

Ehitedi vahtsit koolimaio, katõkõrralidsõ maja sai' hindäle Verska, Jaaska, Koss'olka ja Vana-Irboska. Naid maio olõ-i inämb alalõ. Sisse viidi 6-klassilinõ koolisundus.

Suurõ tüü koolioppusõ edesiviimisõ man tei' haridusseldsi'.

Kultuurielo

Petseri maakund sai perändusest innidse Vinne riigi käest kehvä koolikõrral-dusõ ja kultuurielo oll' tõist muudu ka muial Eestih. Taa olõ-s setodõ süü, õt tüütä-s seldsi', olõ-s laulukuurõ vai tandsurühmi. Kultuurielo ollegi ummi külä- ja kerigupühhi pidäminõ, sinnä' vaest mano perrepühä': saaja' (pulma'), puhtõ ja riskädse'.

1920. aastagil naati luuma seltse. Huvi rahva siäh oll' suur ja seltsi vai kuuri

minti hüä meelega. Riik ja umavaltsusõ' toedi' rahaga. Kõigilõ kultuuritüütäjilõ mass' valtsus 20% korgõmbat palka ku muial Eestimaal. Petserihe asutõdi Rahvaharidusõ Selts

1922. aastagal toimunu Petserimaa laulupito
om nimetet ka Petseri rahvalaulikidõ pidost.

ja Petseri Eesti Laulu- ja Mängoselts Kalev. Tüüti' segäkuur, miihi laulukuur ja Petseri Gümnaasiumi orkestri, taa oll' ainus pääle sõaväeorkestri.

1922. aastagal toimusi Petseri rahvalaulikidõ pido. I Seto Kongressil nurisõdi, õt Setomaa om õnnõ üts raamadukogo, a Eesti poolõ pääl 234. Pääle kongressi võti' haridusõ- ja siseministeerium taa tüü ette ja luudi 12 vahtsõt raamadukoko. 1923. aastagal nõssi raamadukogodõ arv 50 pääle.

1936. aastagal tüüt' Petseri maakunnah joba 21 rahvamaia, nail olõ-s kül' inäbüseh umma maia, a

I Seto Kongress peeti Petserih
9. oktoobril 1921.

nä tüüti' kuulõ man. Kultuuritüü vedosnikõst olli' koolioppaja, riigi aamõtimehe', tulõtõr-jõmehe', kaitsõliidu, naiskodokaitsõ ja tõisi seltse liikmõ.

1940. aastagas oldas kultuurieloh pia sama pulga pääl tõisi Eesti maakundõga.

Elo Eesti-puulsõl Setomaa Nõukogodõ võimu all

Sõah olli' inäbä kannatada' saanu' Setomaa põh'a- ja keskmäne jago. Naati üles ehitämä kõgõpäält koolimaio, kooliaastaga algus oll' lähkoh.

Jaauarikuuh 1945 liidõti Petseri liin ja suur jago innidsest Petseri maakunnast Vinnemaa külge. Mäe, Järvesuu, osa Saatse ja Meremäe vallast lätsi' Võromaa ala.

1941. aastaga juunikiudutamisõ aigu viidi Eestist pääle 10 000 inemisõ Siberihe, naidõ siäh olli' innidse' riigiaamõtnigu', sõaväelasõ', politseinigu'. Liikma naksi' jutu' kolhoosõ tegemisõst.

1949. aastaga märdsi kiudutaminõ käve päämidsõlt maainemisi vasta. Ar' viidi üle 20 000 inemisõ. Taalsamal aastagal tetti valduhe külänõukogo. Külänõukogo' olli' väiko' ja naid naati pia kokko liitma. 1950. aastagal kaotõdi maakunna' ja valla', naidõ asõmõlõ tulli' rajooni. Rajoonõ liidõti ka mito kõrda, naid tetti suurõbast.

Kolhoosi' ja sovhoosi'

Kolhoosõ naati kokko säädmä 1949.–1950. aastagal. Alguõh olli' kolhoosi' väigokõsõ, naa' olli' vaesõ' ja kehväkesõ' ja selle naati naid kokko pandma. Näütüesest Mikitamäe piirkunda sai sis kolm kolhoosi. Lää-s midägi elo parebas, õks jäi kolhoosielo viletsäs ja 1959. aastagal luudi naist Rāpinä sovhoos. 1968. aastagal sai nimest Võhandu sovhoos, nii jäi lõpuni – 1993. aastagani. Umbõs sammamuudu läts muialgi. Kolhoosi' pidi' eis' majandama, sovhoosi' olli' riikligu' ja naid toet' riik. 1993. aastagal lõpõti' kolhoosi' ja sovhoosi' tüü. Asõmõlõ luudi ühisüisi, aktsiaseltse, võeti tagasi vanõbidõ ja vanavanõbidõ talomaid ja naati taastama talosid.

*Obinitsa sovhoosih koristadas
1964. aastagal maisi.*

Vahtsõst eissaisvah Eesti riigih

*Eesti-Vinne kontrolljoonõ pääl om
Saatse saabas, kost päse-i jalaga üle.*

Pääle Eesti Vabariigi taastamist 20. augustil 1991. aastagal (Eesti NSV Ülelnõukogo võtt' vasta otsusõ „Eesti riikligust eissaisvusõst”) naati külänõukogodõst taastama valdu. Rajoonõ asõmõlõ sai' jal maakunna.

5. märtsil 1992 sai valla õigusõ' Meremäe külänõukogo, 4. juunil 1992 Värskä ja Mikitamäe külänõukogo, 10. septembril 1992 Miss'o külänõukogo. Seto' elli' sis edesi katõ maakunna neläh vallah. Meremäe ja Misso vald jäi' Võromaalõ, Värskä ja

Mikitamäe vald olli' Põlvamaa piireh. Setomuudu ello ja tegemisi avit' läbi viiä Setomaa Valdu Liit (parhilla' Setomaa Liit), koh asju aava' Timmo Margus, Hõrna Aare ja Tullusõ Kaja. Ettevõtlust nakas' vidämä ja ettevõtjidõ oppusi kõrraldama Peegli Urmas, perähpoolõ Leima Aarne. 2017. aastagal tetti Eestih muutusõ' valtsõmiskõrraldusõh, kaotõdi ar' maavaltsusõ' ja naati kokko liitma vähäbit valdu. Teno taalõ ümbrekõrraldusõlõ sai Eesti Vabariigi piireh elläv seto rahvas edimäist kõrda pääle Petseri maakunna kaotamist jal ütte. Tetti Setomaa vald keskusõga Verskah. Liidõti innidse' Mikitamäe, Meremäe ja Värskä valla' ja nailõ mano Misso valla säidse seto küllä.

Setomaa vald

Setomaa vald tekkü Värška, Mikitamäe ja Meremäe valla ja säitsme Misso valla külä (Luhamaa nulk) kokkopandmisöl 2017. aastaga lõpuh ja om Võromaa kuuhsaisuh. Taa om kokko innine Petseri maakunna jago, mia om jäänü Eesti poolõ pääle. Õgapääväst vallaello juht Setomaa vallavaltsus. Edimätses vallavanõbast sai Kudre Raul. Setomaa valla volikogoh om 15 liigõht.

Järvelilli Rein valiti Setomaa valla volikogo edimätses esimehest. Koolioppust andva' Värška gümnaasium, Mikitamäe kuul ja Meremäe kuul. Mikitamäe ja Meremäe kuulõ all tüütäse' ka latsiaia', erälde om Värška latsiaid. Muusigalist oppust and Värška muusigakuul. Setomaa elo ja kultuuriga vanal aol om võimalik tutvast saia' asutusõh Setomaa Muuseumi', sinnä' omma' ühendedü' Värška talumuuseum, Obinita muuseum ja Saatse muuseum. Vallah tüütäse' raamadukogo' Värskah, Saatseh, Mikitamäel, Meremäel ja Obinitсах. Suurõba' tüüandja' vallah omma' Värška sanatoorium ja viikeskus ja AS Värška Vesi.

Setomaa vallal om pinda 461 km², siih eläs 3345 inemist (1.08.2019).

Valla keskus om Värška, koh eläs eläs ümbre 450 inemisõ.

Kokko om vallah 156 küllä.

Setomaa valla keskusõst om Värška, koh om ka vallavaltsus.

Vahtsõnõ Setomaa valla vapp võõdõti vasta 2020. aastagal.

Setomaa valla vapp

Setomaa valla verevä vapialodsõ pääl om suur valgõ/hõbõhõnõ seto sõlg, ülemädseh veereh seto kirä'. Setomaa valla vapi verrev om kaitsõvärm, valgõ näütäs puhtust, hõbõhõnõ näütäs joukust. Punanõ ja valgõ omma' seto kultuurih/tekstiilih põhivärmi'. Seto kirä' näütäse' vanna käsitüütraditsioonõ. Sõlõ kinnis esindäs Setomaad, mink vaihõl om kontrolljuun.

Setomaa valla vapi verrev om kaitsõvärm, valgõ näütäs puhtust, hõbõhõnõ näütäs joukust. Punanõ ja valgõ omma' seto kultuurih/tekstiilih põhivärmi'. Seto kirä' näütäse' vanna käsitüütraditsioonõ. Sõlõ kinnis esindäs Setomaad, mink vaihõl om kontrolljuun.

Setomaa valla lipp

Setomaa valla lipus kasutõdas VII Seto Kongressil 29.11.2003 vällävalitu Setomaa lippu. Setomaa lipp om valgõ ristikujolidsõ Pankjavitsa vüükiräga. Vüükiri tähistäs seto käsitüütraditsioonõ. Setomaa lipu valgõ tähistäs puhtust, verrev om kaitsõvärm, hõbõhõnõ tähistäs joukust, hal'as mõtsa, sinine vett ja taivast. Lipu laiusõ ja pikkusõ suhõ' om 7:11.

Setomaa lipp valiti vällä VII Seto Kongressil 29. novembril 2003.

Setomaa valla piiri.

Verska sanatoorium ja viikeskus

Verska sanatoorium om Setomaal Lämmijärve veereh Väiko-Rõsna küläh. Alostus panti sanatooriumilõ 1971. aastagal, ku valtsusõ otsusõga tunstõdi Verska ümbrus kohaligu tähtsüsõga kuurordis. 1972 peeti asutamiskuuholõk, sääl võeti vasta otsus luvva' rajoonõ majandidõ vaihõlinõ põllumajandustütäjidõ sanatoorium Värskä. Verska sanatoorium om eiserälinõ uma mua ja mineraalviiga. Kasutadas uma järve makõvii muta ja suurõst süvähüsest tulõvat Verska mineraalvett. Verska muah om kümme kõrda inäbä kasulikkõ ainit ku meremuah. Pääle mua ja mineraalviiga ruuhtsõmisõ om võimalus saia' sääl viil elektri-, parafini- ja soolaravvi, massaažõ, võimlõmist ja muid tervesttegeviti toimingit. Edimädse' raviälõdsõ' sai' alosta' ummi häti praavtamist 3. mail 1980. aastagal. Viikeskus, koh tarvitõdas õigõ pall' o mineraalvett, ehitedi' 2007. aastagal.

*Verska sanatoorium om
Lämmijärve veereh
Väiko-Rõsna küläh.*

Mineraalvesi

Üts vana lugu Verska viist kõnõlõs, õt mustidsõl aol ollõv maaimä Maar' a pühä lätte man istnu ja iknu takah umma ar'koolnu miist. Naase silmävesi ollõv lännü süvvä maa sisse ja annu viile säntse väe, õt kõik, kiä taad pruukva, saava' pikä iä, elojovvu ja tervüse. Tuhandit aastakkõ tagasi viile antu vägi olõ-i kohegi kaonu täämbädseni.

*AS Värskä Vesi viitsehhi man
om mineraalvii võtmisõ jaost
puurkaiv.*

Joba edimätse Eesti Vabariigi aigu panti Verskah lätte-vett pudelahe ja müüdi apteegih. Setomaal Verskah tegutsõs kats ettevõtõt, kiä' pandva' vett pudelahe ja möövä' tuud. Nuu' ettevõtõt' omma' AS Värskä Vesi ja AS Verska Mineraalvesi. Vett naati pudelahe pandma joba 1973. aastagal. Mineraalvett saias 500 m süvähüsest. Vett müvväs üle terve Eestimaa ja veetäs ka välläpoolõ, näütest Suumõ, Hiina ja muialõgi. Tervüse praavtamisõs om kolmõ sorti Verska vett. Kõkõ inäbä tiidäs Värskä Originaali, timmä tulõ 460–470 m süvähüsest, pandas mano vurtsu ja saiaski veiga hüä joogihädä kistutaja.

Setomaa Muuseumi'

Verska, Saatse ja Obinita muuseumi' liidõti 1. jaanuarist 2019 ja vahtsõt ühendüst naati kutsma Setomaa Muuseumi'. Direktorist sai Marienhageni Merily.

Verska talomuuseumi naati Verskahe ehitämä novembrih 1994. aastagal. Külälisilõ tetti muuseumi ussõ' vallalõ 17. juulil 1998. Lõvi Laine oll' talomuuseumi luumisõ vedosnik (üteh Kunsti Tiiuga) ja edimäne direktor. Verska talomuuseumih saa nätä' XIX saandi lõpu ja XX saandi algusõ talohuunit, vanno tüüriistu ja käsitüüd. Puulkinnidse hoovi ümbre omma' elomaja, rõiva-, vilä- ja söögiait, laut kõlgusõga, tüütarõ, kõlgusõ', sausann, potivabrik, sepi-koda, riih ja tsäimaja. Inäbüs huunit om tuudu Setomaa põh' ajaost. Kõrraldadas näütüsi, peetäs kinni vannost tähtpäivist.

Saatse muuseumi luuja om Saatse kooli innine direktor Veeberi Viktor. Muuseum tutvustas Saatse küllä ja timä ümbre olõvat. Om võimalus

Saatse muuseum om ümbre ehitet innid-sest Saatse koolimajast.

Radaja küläh om Tatjana Ogarjo-va erämuuseum, koh tutvustadas umaaigsõt seto ello.

tutvas saia' piiri veereh elävidõ inemistõ lugudõga, õt arvu saia, midä tähendäs „elo katõ ilma veere pääl”. Obinita muuseumilõ pand' alosõ Obinita raama-dukogo juhataja Sillaotsa Liidia. Muuseum tetti vallalõ 3. juunil 1995. aastagal. Kõkõ rohkõb om tah matõrjali seto leelost ja Obinita kandi lauluimmist. Muuseumi lähkoh om Obinita tsässon.

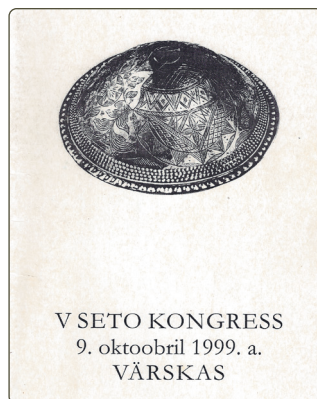
Seto Tsäimaja sai valmis maikuuh 2004. Om õkva Verska talomuuseumi kõrval ja tah saa süvvä' vanno seto süüke käsitsi tettä savianomist ja kullõlda' seto leelot ni pillimängu.

Seto Kongress ja Vanõbidõ Kogo

I Seto Kongress peeti 1921. aastagal Petserih Eesti Haridusõ Seltsi saalih. Osavõtjit oll' nivõrra pall'o, õt kõik maha-s saali sisse. Petserih peeti ka II kongress. 1993. aastagal kutsti Verskah kokko III Seto Kongress ja kõik järgmädsõ' ommaki' olnu' Verskah õga kolmõ aastaga takast. Seto Kongress om Setomaa ja seto rahva esindüskogo, tah arotadas erinevit küsumüsi ja võõdas vasta otsussit piirkunna kultuurilidsõ, majandusligu ja poliitilidsõ arõngu kotsilõ. Seto Kongressi saadikidõ valimisõst om kimmäs kõrd. Valli' saa inemist, kiä om vähäbält 16 aastakka vana, om seto ineminõ vai aoluu-lidsõ Setomaa elänik, taht tetä' tüüd Setomaa hüäs. Valija' piat nisamatõ olõma vähäbält 16 aastakka vana' seto inemisõ' vai aoluulidsõ Setomaa eläniku'. Kongressi otsussidõ täütmisõst ja tõisi küsumüsi lahendamisõst kongresse vaheaol valitas 13-liikmõlinõ Vanõbidõ Kogo, mia tüütäs järgmädsõ kongressini. Vanõbidõ Kogo vali hindä liikmidõ siäst päävanõba, abivanõba ja sekretäri. Vanõbidõ Kogo kand ummist tegemisist ette Seto Kongressilõ.

Seto Instituut

Sihtasutus Seto Instituut om luudu 2010. aastaga keväjä. Timä tüü om juhti' ja edendä' Setomaa ja seto kultuuri uurmist ja taa-alast tiidüstüüd, kor'ada kokko andmõ Setomaast ja seto kultuurist, kõnõlda' naist laebalt kõigilõ, taaga avtada' hoita' seto kultuuriperändit. Seto Instituudi asutaja' omma' Lõvi Vello ja Valgu Heiki. Instituudi õgapääväst tüüd kõrraldas juhatus, koh parhilla' om üts liigõh. Instituudi vedosnik oll' koon' 2011. aastagani Lillaku Anti, peräst timmä sai edeotsa Raudoja Ahto, kiä tüütäs s'ooniaoni. 2014. aastagast om tüüh ka as' aaja-ja-projektijuht Külviku Helen. Instituudil om nõukogo, mink iihotsah om Valgu Heiki. Seto Instituut kõrraldas Setomaal ja muial Setomaad ja seto kultuuri tutvustavit üritüisi ja võtt osa tõistõ kõrraldõt ettevõtmistõst. 2015–2020 om õga aastak tettü kooltusõ „Ülikuul rattil“. 2013.–2017. a ilmu trüküst „Seto kirävara“, kokko 13 setokeelist raamatut. Andas vällä „Setomaa koguteost“ ja artiklidõ kogomikkõ „Setumaa kogumik“. Instituudil om uma raamadukogo. 2015. aastagast andas vällä avvuhindu parebidõ setoteemalidsi bakalaureusõ- ja magistrioppõ tõie iist.

Seto Kongresse peetäs õga kolmõ aastaga takast.

Seto Instituudi 10 aastaga juubelil tutvustasõ Raudoja Ahto ja Külviku Helen Paul Haava-oksä luulõkoko "Palumaad ja rannahäälled".

KULTUUR JA RAHVAKULTUUR

Seto küla

Setomaa külli kujonõmist om mõotanu tuu, määne om üteh vai tõõsõh kotsõh luudus. Õdagupuulsõh jaoh, koh rohkõb kingokõsi ja orga, omma' sumbkülä. Setomaa hummogujaoh om maapind tasadsõb, selle omma' sääl inäbüste huulitskülä. Suurõba' külä omma' sääl, koh rohkõba hüvvä põllumaad. Külä' omma' ütstõõsõ lähkoh ja kõrraperädselt ehitet. Vanõbist, pia põlidsõst, peetäs sumbküllä. Taa om sääne külä, koh talohuuv ja huunõ' omma' suurõba kõrralda ts'augah ütstõõsõ kõrval. Säntse' külä' olli' pia kogo Setomaa õdagujaoh, omma' viil parhillaki. Obinitsa lähkoh omma' väikoba' sumbkülä, nigu Mel'so, Tedre, Vas'la, Hilana jt. Setomaa põh'aotsah võisõ pitä' säntsest Perdagu küllä.

Setomaal om lajalt tuntu ka huulitskülä. Tundas inäbä hummogupuulsõh jaoh, innitsih Saatse ja Vilo valduh, nailõ omma' iihkujos olnu' vinne külä. Eesti poolõ pääl om sääne näütest Ton'a vai ka Kundrusõ külä, ka Lüübnitsa ja Peresi külä. Huulitsküläh omma' külätii ja talohuunidõ vaihõl kimmä' sääduse'. Huunõ' omma' ümbre hoovi vai sis kolmõh riah.

Löödüs ka ridaküllä, koh huulits lätt kallaku

Vedernika küla.

veereh ja tarõ' omma' otsaga huulidsa poolõ. Mõnõh kotsõh, koh lätt risti mitu suurõbat tiid, võisõ olla' kõdarkülä, säääl võisõ keskel olla' küläplats. Suuri mõtso vaihõl löüdüs ka hajaküllä. Inäbüseh omma' külä' väiko'. Hariliguh seto küläh oll' J. Hurda perrä 3–4 tallo, suurõbih sisemaa küllih 10–25 tallo. Näütest oll' rohkõb ku 100 aastakka tagasi Miikse küläh 6, Obinitsah 10, Sergah 15 ja Küllätüväh 30 tallo. Vindläisi külä' Pihkva järve veereh oll' suurõba'.

XIX aastagasaa lõpuh naksi' külä' kasuma. XX saandi edeotsah tekkü' suurõba' külä' Riia-Pihkva kivitii ja Petseri-Pihkva raudtii ümbrustõ.

Setomaa aoluuh elli siih kõkõ rohkõb rahvast XX saandi edeotsah. 1922. aastagal oll' Petserimaal kokko 668 küllä, õgah keskmädselt ümbre 15 tarõ.

Pall'o muutusi küläelo sis, ku Setomaa sai Eesti Vabariigi osast.

Talo

Seto taloh oll' huunõ' kimmä kõrra perrä ja näid oll' pall'o. Huunõ' võidsõ' olla' vabalt, kinnidse hooviga vai kolmõh riah. Ehitüsmatõrjalist tarvitõdi inäbüseh puumatõrjali. Petserist õdagu poolõ peeti säänest vapa paigutust vajaligust, tah vaest oll' Eesti mõotusõ. Maja om edekülega huulidsa poolõ, maja takah vai kõrval omma' tõõsõ' huunõ'. Hoovi ümbre olõ-i aidu õga värehtit.

Seto taloh oll' huunõ' kimmä kõrra perrä ja näid oll' pall'o.

Kinnidse hooviga taloh ehitedi huunõ' umavaihõl nulka pite kokko. Tühä' kotsõ' huunidõ vaihõl panti kinni värehtidõ ja hirtest aiduga. Lõuna puul võidsõ' aia' ja värehtiposti' olla' tettü' ka pliidad. Tekkü peris kinnine huuv, olliki' kindlustalo'. Näütest om sääne Luikjärve talo Tobrova küläh.

Kolmõ ria huunidõga taloh sais' elomaja kõgõ keskel, otsaga huulidsa poolõ. Ütele poolõ maia, huulidsa puult kaiõh kuralõ, jäi lautu rida. Tõõsõl puul oll' aida, var'oalosõ' ja küünü'. Tarõ ja aitu vaihõlõ jäi moro (puhas huuv), elomaja ja lautu vaihõl oll' tahr (eläjidõ huuv), moro oll' inäbüste suurõb ku tahr. Elomaja ja aida vaihõl hirtest aiah oll' suur sõiduväreht ja vähäb jalgväreht.

Pääle maiõ kruntiajamist 1920.–1930. aastagil lätsi' pall'o perre' küläst vällä krundi pääle, üteh võeti ka inäbüs huunit. Kruntõ pääl jäi alalõ innine huunidõ vana muud.

Tarõ vai elomaja

Setomaa huunist om viimädse paarisaa aastaga seeh kõkõ rohkõb muutunu tarõ. XIX aastagasaa algusõh eleti viil sautarõh. Seto tarõ tunnõtu kujo om seenisega maja. Tundas kattõ tüüpi. Vanõbah om üts tarõ ja seenine, tõõnõ tüüp om kolmõ ruumiga: kütetäv elotarõ, seenine ja külm kambrõ.

Elomaja' omma' üle terve Setomaa veiga üttemuudu. Elotarõ om inäb-vähäb kruu-dikujolinõ, mõõdu' 6–6,5 m. Seeniseh om üts vai kats ust. Ku kolmõrialidsõ talo

plaani kõrral om ussi kats, sis omma' nä külgsainuh ütstõõsõ vasta. Üts uss lätt lautu (tahra) poolõ ja tõõnõ aitu (moro) poolõ.

Vanaaolinõ seto tarõ oll' jaatu nelja jakko vai nulka, õgal nulgal uma tähtsüs. Ussõst hüvvä-vai kurakätt oll' suur ahi ja sääl ka ahonulk. Kombõ perrä oll' ahi ühendet pliidiga, mink man ka les'õ, ülevälpuul tasanõ ahopääline.

Ahonulga vastah oll' pühäsenulk, sääl pühäse', mink ümbre pühäseräti.

Tõõsõh ussõpuulsõh nulgah hoiõti söögianomit ja muud majapidämiskraami, taad kutsutigi anomanulgast. Anomanulga vastah oll' sängünulk (algusõh maati lavatsidõ pääl, peräh-poolõ tull' sängü').

Arvada' 1920.–1930. aastagil naati jagama suurt ruumi vahesainuga vähäbist ruumõst. Pia taalsamal aol tetti panipaigast mano ka sahvri, inäbüste eräldedi tä seenisest laudsainaga. Lisast sahvrilõ naati tarvitama põrmandualost ruumi (tarõalonõ), koh hoiõti kardohkit ja muud aia- ja juurvilja.

Kolmõ ria huunidõga taloh sais' elomaja kõgõ keskel, otsaga huulidsa poolõ.

Rehetarõ ja riih

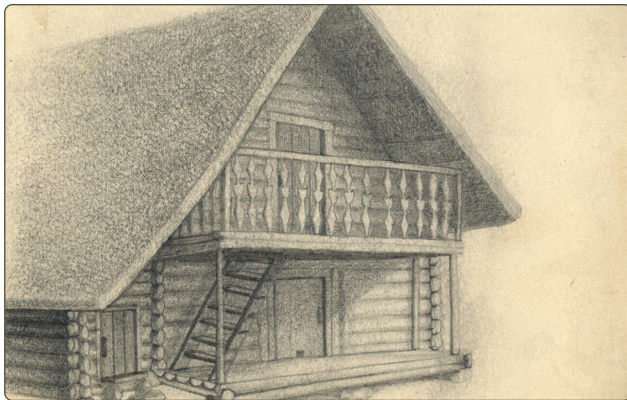
Riih Verhulitsa küläh.

Setomaal olõ-s rehetarõ' mooduh, olõ-s kül' ka peris tundmalda. Vilja kuivatõdi reheh. Riih om katõosa-linõ: riih ja rehealonõ. Huunõ' omma' ehitet sääntseh tsihih, õt tuulõ' saava' sisse puhku' ja niimuudu kuios vili kipõbahe. Rehe' omma' ehitet palgõst, all olõ-i kimmäst müürü, palksaina ala omma' pantu' õnnõ maakivi'.

Ait

Seto taloh tarvitõdi inäbüste ütte aita, rikkabidõh võidsõ olla' ka kats vai kol'. Mõnõh taloh aita olõki-s, taa asõnd täüt' seenine. Aidah võidsõ olla' üts vai kats ruumi, sis olli' üteh rõiva, tõõsõh vili. Rõivaaidah hoiõti ka söögikraami. Ait võidsõ olla' eräle hoonõh, kinnidse vai kolmõrialidsõ plaaniga taloh üteh riah tõõsõ aida vai küünüga, mõnikõrd ka talliga. Inäbüste panti tervele huunidõrialõ pääle ütime katus. Seto ait om ehitet ümärigõst pedäjäpalgõst, saina pikkus hariligult 4–6 m ja uss (vai ussõ') pikebäh, tähendäs külgsainah.

Aidaussõ' omma' väiko, haaru-i maani nigu tõisil huunil, a nakasõ' inäbidõ tõõsõst palgiriast vai viil korgõbast. Vanõbil aitul võiva' ussõ' olla' kruudi kujoga, vahtsõbil om korgtus 1,3 kõrda laitusõst suurõb. Aknit suurt olõ-i.

Setomaal om löüdä' ka katõkõrdsit vai päälükuga aitu.

Setomaalõ om umanõ sausann, koh om sannaruum ja ederuum.

vallalidsõlt pääle pantu'. Sannah om ussõ kõrval savikivest ahi maakivest kerelega, ahosuu ussõ poolõ. Lava om hariligult otsasainah, lava iih matal pingikõnõ, õt olõs pareb lavalõ minnä'. Edeküle h om väiko üte kruudiga akõn.

Ederuum om väikob ja naid naati ehitämä mano ildaba, taal olõ-i lakõ.

Sann

Setomaalõ om umanõ sausann, koh om sannaruum ja ederuum. Kütetäv sannaruum om ehitet pikknulgaga ühendet ristpalgõst, ederuum lavvost.

Seto sausann om matal, korgtus jääs ala 2 m. Sannaruum om pia kruudikujolinõ vai sis mõnikümmend sentimeetrit piuta vintet. Lagi om õnnõ sannajaol, taa om ruudmist vai puulpalgõst, harvõb lavvost. Põrmandu' omma' lavvost, a s'ooniaoni om viil muldpõrmandit ka, kohe omma' lavva'

Laut

Setomaal oll' kombõst ehitä' huunit üte katusõ ala. Huunidõ vaihõlõ jäi' vallalidsõ' kotsõ', kutsuti vahelik. Lauda' ehitedi üte katusõ ala küüne vai kõlgustõga, mõnikõrd ka talliga.

Veiga harva oll' laut eräle hoonõh. Eläjiti hoiõti Setomaal inäbüste üteh laudah, mõnikõrd oll' tsiko jaost eräle ruumikõnõ, midä kutsuti tsiapaht. Lauda saina' tetti peenebist vai kehvebist hirtest, lautu eloigä oll' lüheb, eläjäsitä toss mää't' saina' ar'.

Õt sainapalkõ kaitsa' mädänemisõ iist, om lautulõ tett korgõb (0,7–1 m) maakivest müür. 1920.–1930. aastagil naati laudasainu tegemisõl tarvitama savvi. Savvi om tarvitõdu laudasainu jaost sääl, koh savvi om, umajago om savilautu alalõ Põh'a-Setomaal.

Maakivest ehitet laut Hilana küläh.

Laut või olla' ehitet ka savist.

Joukabidõh tallah peeti hobõssit tõisist eläjist eräle – olli' talli'. Kolmõrialidsõ plaani kõrral ehitedi tall aida ja var'oalosõga ütidsõ katusõ ala.

Kõlgus

Seto taloh olli' kõlgusõ', naid tunnõti ka muial Lõuna-Eestih. Kõlgus ehitedi palgõst, taad tetä-s lavvost nigu muial Eestimaal. Huunõ' olli' 4–6 m laja' ja pia sama pikä', taaga väikoba' ku vaht-sõba ao küünü'. Vällänägemisõ poolõst tulõtasõ' inäbä miilde aita. Kõlgusõl olõ-i õnnõ lakõ ja

ussõ' käävä' vallalõ välläpoolõ. Kõlgusõh hoiõti eläjäsiütä ja allapanõkit, naid võidsõ taloh olla' mitu: eräle haina ja olgi jaost. Aoga omma' piiri' küünü ja kõlgusõ vaihõl kaoma naanu'. Illadsõbal aol ja parhillaki' omma' nii küünü' ku kõlgusõ' suvõaol miiltpite magamiskotsõst.

Värehti' ja aia'

Seto taloh oll' komböst kõik huunidõvaihõlidsõ' mulgu' kinni panda' värehtidõ ja aiduga, õt saasi' tävveste kinnine huuvi vai kolmõrialidsõ plaani kõrral kats huuvi.

Om kats eräle värehtit: suur katõ poolõga sõiduväreht ja vähäb jalgväreht. Kolmõrialistõ huunidõga taloh oll' värehtit inäbä: päävärehti' olli' moro puul (elomaja ja aitu vaihõl); tahra värehtit sai vallalõ tetä' õnnõ hoovi puult.

Huulidsa puult kaiõh jääs jalgväreht kõgõ maja poolõ ja võidsõ olla' kintet õkva majanulga külge. Jalgväreht oll' umbõs ussõ mõõtaga. Katõ poolõga sõiduväreht oll' 250–280 cm laitusõga ja korgtust oll' veid' o üle 2 meetri. Värehti' tetti lavvost. Värehtidõ pääl oll' kõgõ lastast vai lavvost katus.

Palgõst aid ehitedi peen' okõisist ümärigõst palgõst vai lahki aetu puulpalgõst. Palgi' panti katõ soonõga pistposti vaihõlõ, õt otsa' parebahe soonõh seeh püüsüsi', tahvati naid ohebast. Irboska ümbre, koh lövvüs pliita, tetti aidu ka kivist.

Var' oalonõ

Var' oalosõ' omma' edimädse' sainalda huunõ, laelda ja tagasainaga katusõalodsõ' ruumi' tõisi majandushuunidõ vaihõl. Naidõ keskmäne laitus ja pikkus om 5–6 m. Tagasaina palgi' omma' pantu' suuniga pistpostõ vaihõlõ, mia' omma' kintet kõrval olõvidõ huunidõ nulkõ külge. Säntseh vaheliguh hoiõti põllutüüriistu, vankrit-reki, puid. Vaheligul võidsõ olla' väreht, põrmandut ja lakõ olõ-s. Sainapalgi' olli' peenebä' ku aidapalgi'.

Seto rõiva' ja ehte'

Setomaa om üts sääne maakotus, koh vanna, taasiäh rahvarõivit peetas viil avvu seeh. Õga päiv inäb naid kanda-i, säläh omma' pido- ja praasnigupäivil vai ka sis, ku om vaia kohe tõisilõ esinemä minnä' kas laulu vai tandsaga.

Parhilladsõ rõiva muud om peri XX aastagasaa edeotsast, a kannõtas ka XIX aastagasaa keskpaiga moodu perrä tett rõivit. Peris vanastõ olli' rõiva' tõistsagamadsõ, no rõividõ tegemisõst mustidsõl aol olõ-i kukki pall'õ tiidä.

Naisi rõiva'

Parhilla' omma' naisi rahvarõiva' hamõh (lak'õ käüssiga särk), kitasnik (tummõsinine vai must käüssildä kleit) vai sukmann (poodirõivast), mink pääl om põll, ümbre köüdetäs vüü. Päälmädsest rõivast om olnu talvõl villasärk vai rüüd, mink pääle panti kask, suvõl puulvillanõ räbik, mõlõba' olli' valgõ.

Vällä minneh köüdeti päähä rätt, taad kandsõ' vana' naase' ja tütrigu'. Tõõsõ' pääkattõ' olli' naisil ja tütrikal eismuudu. Abielonaisil om räti all linik (u 4 meetrit pikk, 30–40 cm lag'a), linadsõst rõivast, otsõh om kumagurõivas (vereväga koet rõivatükk) ja pilo' (heegeldedü värmilinõ pits). Linige päähäsäädminõ om suur kunst.

Inne linige päähäpanõkit tetti kossa' (palmiku'), mia' säeti ümbre pää tsõõriguhe, õt anda' linigele pääh õigõ kujo. Ku ummi hiussit vähävõitu, võeti appi kossalina, kossa' polmiti rabat linnost. Linik säädäs kats kõrda ümbre pää, katt kinni hiusõ' ja otsaedise, köüdetäs kinni siidiräti vai päävüuga, mink otsa' jäävä' sälä pääle, takah võiva' olla' ka siidi' (lindi'). Linik om naase tundõmärk, tütrigu' kandva' pääh rätti, pidopääväl vanigut (puulpärg).

Vanaaolitsõ' seto naisi rõiva' omma' valgõ' ja kandas ka pikki käüssidõga hamõht.

Seto naisil om hulga hõpõt kaalah.

Ehte'

Ummamuudu seto naase maailm omma' hõpõeht'e. Nii ku pääkattõ' omma' ka ehte' naisil ja tütrikal eismuudu. Setomaa naase' kandva' ehtit sünnüst surmani, õnnõ eis' iäh omma' naa' eismuudu. Koon' viiendä eloaas-tagani kandas hammõ all ristikõist, koon' 10-aastagadsõs saamisõni olli' ehtest ketikõsõ', midä võidsõ olla' ka kats vai kol'. Ku tütrik sai 14 aastakka vanast ja perähpoolõ meheleminekiiäh, lätsi' ehte' rassõbast ja suurõbast. Sõlg om ette nättü abielonaaselõ, sõlgõ kanti, koon' sündü edimäne latsõlats. Vana' naase' sõlgõ kannas.

Sõlõ pääl om sõlõsuu all katõ pääga kroonu kull, sõlõsuu kotsil kruun, mõlõbal puul roseti'. Sõlõ kaunistusil om uma kimmäs tähendus: sõlõsuu pääl märk kaits koto, rist ja kull sõlõsuu all omma' abielo ja perre kaitsjas, kural puul om miihi kaitsja märk ja hüäl puul latsi kaitsja.

Sõlõ pääl kandas hõpõrahhost tettü' tsäposkit. Kõkõ ülemäne hõpõrahho rida ümbre kaala om kaalakõrd, allpuul tulõva' helmekõrd ja lehekõrd, pitsilinõ kee, rahhoga ja nõpsega keedi, üle naidõ võidsõ olla' uurikett.

Jalah olli' suvõl tsuvva' (pastla'), talvõl päternä, pidopääväl puulsaapa'.

Miihi rõiva'

Miihil oll' säläh püstkraega, kuralt puult nõpsiga kinnipantav valgõ linadsõst rõivast hamõh, kanti kaatsu pääl, kinni tõmmati kirivüuga. Vüü sõlmõ' abielomehe' hüä küle poolõ, vallalidsõ' kuralõ poolõ. Kaadsa' (püksi') olli' edeotsah valgõ, perähpoolõ naati kandma juntlikaisi linadsõst rõivast kaatsu.

Kapuda' (suka') olli' pikä, koon' põlvini, seere pääl ilosa' kirä. Püksiseere' topiti kaputidõ sisse. Jalah kannõti ka seerega saapit.

Talvõl oll' päälmädest rõivast villanõ härmäk, laja säläga hamõh (pikk pindsak), mink kaala ümbrelt, käüssidõ suu' ja hõlmaveere' ilostõdi musta sammõtiga, hõlma' kõüdeti kinni vüürätiga. Pääh kanti suvõl kaapo, talvõl oll' pääh nahast talvõküpär.

Seto nuurpaar saajarõivih.

Kuulsa' seto' läbi ao – lauluimä

„Setomaal om veid' o noid naistõrahvit, kiä' mõista-i sukugi vanno-muistsit laula. Inne oll' nii ku säädüs, õt õgaüts näio umah saajah esi' ütél' iist mör'sa ikmisi. Selle nakas' imä tütrele jo sis, ku tä oll' väiko-kõnõ, ku kasvi kasinakõnõ, sõnno ja näide ääli (viisi, hellü) oppamma.

... Noid, kiä' „laota-i laula langa päält”, noid kutsutas kaasikõs ja näide iistütlemist kullõldas himoga õgah ilopaigah. Sântse' lauligu' saava' rahva siäh „lauluimä” vai „suurõ sõnolisõ” ausa nime.” Niimuudu kiroto' lauluimmi kotsilõ 1924. aastagal Armas Otto Väisänen umah artiklih „Seto lauluimä ja näide johustise' laulu”. Väisänen kor'as' laula kolmõ suurõ seto laulja Miku Ode, Martina Ir'o ja Hilana Taarka käest ja tutvust' näid Soomõh. Arvada' lätski säält vällä sõna „lauluimä” ja om vöödõt tarvituseõlõ rahvasuuh. Obinitsa koolimaja man oro veere pääl sais kujo, midä tiidvõ' seto' ja kõik tõõsõ, kiä' omma' siih kõrdki käunu'. Setomaa Lauluimä panti sinnä' 1986. aastagal. Kujo tekk' valmis kujoragoja Elmar Rebane. Säälsamah kujo man om hulga plaadikõisi, mink pääl inäbä tiidä' Setomaa lauljido-leelotajido nime'.

Seto lauluimä kujo panti pistü
Obinitsah 1986. aastagal.

Kiä' omma' lauluimä?

Minkpoolõst omma' lauluimä' tõistsagamadsõ' ku tõõsõ' leelonaase' ja kiä' nä sântse' omma'? Määnestki säädüst, mia annasi' käsü naada' üttele vai tõist leelonaist lauluimäst kutsma, olõ-i olõmahki. Olõ-i olõmah ka täpset seto lauluimmi nimekirja, õnnõ om olõmah mitmit inemisi, joba oll' ka aoluuh, kedä kutstas lauluimäst.

Hüvvi lauljit om Setomaal kõgõ olnu, õgah nulgah, õgah küläh, õgah hõimuh oll' mõni, kedä om hüäst sõnolisõst kitet. Kõigist naist olõ-i meele jäänü määnestki tiidüst. Suurõb jago tiidmisi vanaao lauluimmist om olõmah teno rahvalaula kogojilõ ja uurjilõ. Peris setodõ arvosaaminõ taast, kiä om tuu kõkõ õigõb lauluimä, olõ-i folkloristõ arvosaamisõga kõgõ kokko lännü. Tuu, kiä oll' setodõ jaost hüä lauluimä, kõlba-s sagõhõhe rahvalaula korjajilõ. Taheti, õt laulja olõs olnu hõste vana, õt tä olõs mõistnu vanno laula, ja loodõti, õt löüdäs ka mõni „laulesä”.

Setodõ hindi jaost om lauluimä tähendanü kõgõpäält üks tuud sõnolist, kiä mõist kõrrast õga ao pääle õigit ja ilosit sõnno tetä. Ku „musikaalnõ” tä om olnu vai ku pall’o tä vanno laula mõistnu, olõ-i nii tähtsä olnu. Kõik, kiä’ omma’ aastakkõ ja aastakkõ seto laulu laulnu’ ja seto rahvast esindänü, näid om vaia meeleh pitä’ ja tunnusta’.

Edimätse Eesti Vabariigi aigu võitli’ seto sõbra’ Imäkeele Seldsist ja muialt nii kavva, ku riik nakas’ neläle seto lauluimäle stipendiumi masma. Parhilla’ piasi’ ka mõtlõma tuu pääle, kuvvamuudu ummi elävit lauluimmi toeta’ ja avita’. Niisamatõ tulõsi’ mõtõlda’ ka tuu pääle, kuis laulunaisi tarkust järgmitsi põlvi jaost kokko koko’ ja alalõ hoita’.

Vabarna Anne

Setomaal ja tükk maad kavvõbahki om tiidä’ ja tunnõt Vabarna Anne nimi. Timmä kutsutas Setomaa kõkõ suurõbast sõnalisõst, kiä sai lauluimä avvunime aamõtligult.

Vabarna Anne (Jako naane, Anne Vabarn) sündü Võporsova küläh 21. detsembril 1877. aastagal. Imä Kreepa, kink käest Anne perisi lauluanni, kuuli varra. Anne läts noorõlt (18-aastagadsõlt) Ton’ a küllä Jakolõ mehele ja sünnüt ütesä last. Miis Jako oll’ veiga tüükas ja hüä süämega. Koolih Anne

käu-s ja kirja tunnõ-s, umõtõ sai timäst edimäne seto kiränik, eeposõ „Peko” luuja. 1927. aastagal pand’ Anne poig Ivvo imä iistütlemisõ perrä kirja Paulopriit Voolaine tellitü ja timä plaani perrä luudu eeposõ „Peko”. „Peko” anti vällä eräle raamatuna 1996. aastagal Soomõh Kuopioh. Taasama eeposõ perrä om tettü Vanõmuisõ tiatri lavastus, näüdendi kirot’ Kauksi Ülle. Verskah mängiti lavastust „Peko” 2011–2013.

Vabarna Anne om loonu mitu pikebät värssromaani-lugulaulu. Edimäne oll’ pulmaeepos „Suurõ’ saja” – 5580 värssi pikk. Taa tõlgiti ka inglisõ kiilde ja anti vällä Helsingih 2003. Vabarna Anne tekk’ kuulsast suumlanõ Armas Otto Väisänen. Eesti aigu sai Anne ka lauligustipendiumi ja käve ringreisel seto rahvalaulõ tutvustamah, käve Eestimaad pite ja ka Soomõh. Perähpoolõ, nõukogodõ kõrra aigu, om käunu esinemäh Talinah ku Moskvahki. Vabarna Anne kuuli 7. detsembril 1964. aastagal ja om matõtu Verska matusõaida, kohe tälle om pantu mälestüskivi.

Üts seto kuulsabit lauluimmi Vabarna Anne.

Vabarna Anne nimelinõ umakultuuripremia

Taa premia andas vällä õga aastak Vabarna Anne sünnüpäävä (21. detsembri) nädäli inemistölõ vai kollektiivölõ seto perimüskultuuri edesiviimisöl ja hoitmisöl tettü hüä tüü iist. Premiati and vällä Setomaa vallavaltsus, a alost' taaga 1995. aastagal Verska vallavaltsus. Õga aastak andas vällä vallasisene (uma valla tegijäle) ja vallaväline (tegijäle välästuult) premia. Üteh rahaga om tenokiri ni premia-saaja nimi kannõtas valla avvuraamaduhe. Kätte and premia vallavanõmb vai volikogo esimiis. Edimäist kõrda sai' premia Lõvi Laine, Kunsti Tiiu ja Alamäe Väino – Seto talomuseumi edimätse jao valmistsaamisöl iist. Välästuult valda anti premia Suhoneni Seppölõ ja Hagu Paulilõ seto eeposöl „Peko” toimõtamisöl iist. Alatoõh 2007. aastagast naati õga nelä aastaga takast vällä andma elotuüpremiati, taa aastaga toist premiati anda-i. Hirsiku Veera sai taa premia umast vallast edimädsenä pikäaolidsöl umakultuurialadsöl tüü iist seto leelo oppamisöl ja Leiko koori juhõndamisöl. Välästuult valda sai edimätse elotuüpremia Riitsaarõ Raili pikäaolidsöl seto käsitüü oppamisöl, edesiviimisöl ja tutvustamisöl iist. Elotuüpremia omma' saanu' viil leelokuur Leiko, Kõivo Anna, Sarvõ Öiõ ja Nurmeotsa Sulo ni Jüriõ Vello, leelokuur Helmine ja Tsopatalo Helju.

Edimädse Vabarna Anne nimelidsöl elotuüpremia sai Hirsiku Veera.

Hilana Taarka

Timä oll' papridõ perrä Darja Pisumaa, a om viil tuntu ku Vasila Taarka ja Matsi Taarka. Nime saamisluust kõnõldas, õt ku timä käest küüsti nimepanõki komisjonih, kas täl maad om, olõvat timä vastanu: „Pisu om.” Arvada' sai tä siist nime. Taarka sündü 22. märdsil 1856 Mokornulgah Hilana küläh. Imä Karassima sugu oll' rikas ja laululinõ, esä Gavrila Mats oll' tulnu Härmä küläst Hilanalõ kodoväüst. Esä jei ja mänge kaartõ ni laost' talo. Taarka saa-s vaesusõ peräst mehele, no siski sünnüt viis last. Elli pia kogo elo sautarõh ja pidi hinnäst ja latsi üleväl saajuh ni praasnigõl laulmisõga. Taarkal sündü' sõna' kõõ säälsamah ja tä laul' õnnõ ummi sõnnoga. Kodonulgah oll' Taarka põlatu, a rahvusvaihõlidsõlt tiidä' ja käve esinemäh ka Soomõ presidendilõ. 1930. aastagal kinke Soomõ riik Taarkalõ majakõsõ Võmmorskih.

Uma elo lõpuaastaga' sai tä ellä' kõrraliguh korssnaga tarõkõsõh, sinnä' tä ka kuuli. Taarka kuuli detsembri lõpuh (täpne kuupäiv om tiidmälä) 1933. aastagal ja om matõtu Obinitsa matusõaida. Pääle surma kirot' Obinitsa papp Nikolai Raag keriguraamaduhe timä elokutsõst “rahvalaulik”.

Hilana Taarka umakultuuri-preemia sai 2021. aastagal Merle Jääger vai Merca.

Hilana Taarkast om kirotõt nii näüdend ku tett film.

Hilana Taarka laulõ omma' üles kirotanu' H. Prants ja A. O. Väisänen. Varahabadsõ' kirjapanõki' olli' ar' trükidü' joba Hurda „Setukeste laulude” I ja II osah (1904–1905). Kauksi Ülle om Taarkast kirotanu näüdendi (ilmu 2004, tiatri Vanõmuinõ mänge 2005–2006 Obinitsah). 2006. aastagal sai taa perrä valmist ka film „Taarka”.

Hilana Taarka umakultuuripreemia

Hilana Taarka preemia andas vällä õga aastaga Taarka sünnüpävä (22. märts) nädäli.

Vällä andas kats preemiat: seto perimüskultuuri tüütõluse iist ja setokiilse vahtsõ loomingu iist. Preemiat nakas' vällä andma joba Meremäe vallavaltsus, parhilla' and Setomaa vallavaltsus. Kõik preemia saaja' kannõtas Setomaa valla avvuraamaduhe ja nä saava' valla tenokirä. Kätte and preemia vallavanõmb vai volikogo esimiiis.

Uma aokirändüs

Päale Petseri maakunna luumist tekkü tarvidus edesi anda' tiatit ja uudissit tervele piirkunnalõ. Naati mõtlõma uma aolehe pääle. Maakunnah kõnõldi katõh keeleh (perisõlt viil eiski' kolmõh: eesti, vinne ja seto keeleh), taa tekk' aolehe välläandmisõ keero-lidsõs. 1920. aastagal anti vällä Petserlane, mia ilmu lühkot aigu.

Maikuust (11. mai) 1921 koon' jaanuar (18. jaanuar) ilmu Võroh Petseri Teataja. Pikebät aigu anti Petserih vällä eestikeelist aolehte Petseri Uudised. Edimäne nummõr näkk' päävävalgust 4. juunil 1932. aastagal ja viimäne 31. detsembril 1937. aastagal.

Nõukogodõ aol tull' rahu olla' rajoonilehtiga. Räpinä rajoonih ilmu Sotsialistlik Räpinä; Põlva rajoonih Koit, Võroh oll' Tööraha Elu. Külänõukogodõl umma aolehte olõ-s. 1990. aastagidõ algusõh taastõdi valla' ja maakunna. Inäbüste jäi' maakunnalehest innidse' rajoonilehe', valla' naksi' ka aigupite ummi lehti vällä andma.

Aoleht Setomaa

Setomaa om aoleht, midä andas vällä 1995. aastagast pääle ja mia om terveh ilmah ainus, midä toimõtadas parhilla' seto keeleh. Edimäne nummõr tull' vällä 14. oktoobril 1995 eesti keeleh. Aprillih 1997 ilmu Setomaa kümnes nummõr, päätoimõtaja oll' Vananurmõ Ilmar. Uma lehe tähtsüest kirot' Vananurm niimuudu: „Lehe kokkopandjana, toimõtaja usu, õt meile om vaia lehte, koh om siih mi minevik ja täämbäne päiv ja kõik taa, mia meid ühendäs ja viilgi inäbä avitas kokko hoita.” 2006. aastaga töösõst poolõst nakas' Setomaa välläandmist iist vidämä Taro Igor ja 2015. aastaga veebruarikuust om päätoimõtaja Kauksi Ülle. Aolehe toimõtusõh omma' viil Sarvõ Öio (tõlk seto kiilde) ja Palmi Silvi (keeletõimõtaja).

Peko Helü

Peko Helü om setokeeline aokiri, midä om antu 2006.–2016. aastagal vällä kokko katõsa nummõrt. Peko Helü omma' toimõtanu' ja vällä andnu' Kauksi Ülle ja Riitsaarõ Evar.

Vahtsõt Vallah (Valla Uudised)

Setomaa valla aolehte Vahtsõt Vallah (Valla Uudised) andas vällä üteh aolehega Setomaa. Taa om innitsidõ vallalehti Meremäe Ajaleht, Poloda Helü ja Väraska Valla Sõnumid perrätulõja.

Umaaigõn aoleht Petseri Uudised.

Aoleht Setomaa nakas' ilmuma aastagal 1995.

Seto tähtpäevä

Ku muial Eestimaal tähistädäs pühhi vahtsõ kalendri perrä, sis seto' pidävä' ummi pühhi vana kalendri perrä.

Jaanuar

7. jaanuar – Jeesusõ Kristusõ sündümisõ pühä – talsipühi'

14. jaanuar – Issändä ümbrelöikamisõ pühä; pühä Vassili Suurõ mälestüspäiv – „vana“ vahtsõaastak

19. jaanuar – Jumalailmumisõ, Issändä ristmisõ pühä – viiristminõ

Talsipühi hummogu mõstas silmi hõpõviiga (silmämõsuvette omma' pant hõpõehte').

Veebruar

15. veebruar – Issändä vastavõtmisõ pühä – kündlepäiv

8 päivä inne suurt paastu – hingemälehtüs

neläpäiv inne suurt paastu – paabapraasnik

pühäpäiv inne suurt paastu – andisandmisõ pühäpäiv – maasenits

7 nädälit inne lihavöödõht – suur paast

Märts

22. märts – sorokasveet

Aprill

7. aprill – paastumaar'apäiv – kapstmaar'apäiv

nätäl inne lihavöödõht – Issändä

Jerusalemma minemisõ pühä –

palmipuiõpühä vai urbõpäiv

Maasenitsa aigu palotadas olinõ nukk.

Juripäiv om Verska kerigu kõik suurõb pühä.

Mai-juuni

6. mai – suurkannahtaja Georgiusõ mälestüspäiv – juri-päiv

22. mai – pühä ülempiiskopi Nikolaos Imetegijä mälestüspäiv – migulapäiv

24. mai – räüspäiv

40 päivä pääle lihavõõdõht, neläpäiv – Issändä taivami-nemisõ pühä – suur ristipäiv

7 nädälit pääle lihavõõdõht – kolmainu Jumala pühä – suvistõpühi, nelipühi, troitsa

Juuli

7. juuli – Ristija Johannõsõ sündümisõ pühä – jaanipäiv

12. juuli – pühäde ülebastlidõ Peetrusõ ja Paulusõ mälestüspäiv – piitrepäiv

pühäpäiv pääle piitrepäivä – Mõla kerigu mälestüspäiv – mõlapäiv

juulikuu viimäne riidi – suurkannahtaja Paraskeva mälestüspäiv – päätuits

August

2. august – pühä prohvet Eelija mälestüspäiv – iljapäiv, jakapäiv

7. august – pühä õiglasõ Anna, Jumala-sünnütäjä imä mälestüspäiv – annõpäiv

19. august – Issändä muutmisõ pühä – paasapäiv

23. august – labõrits

ülestõusmispuhi – lihavõõdõh
nätäl pääle lihavõõdõht, antipaasa

– Tuuma pühapäiv – ollõtuspuhä,
kõllapühapäiv

9 päivä pääle lihavõõdõht –
hingemälehtüs, rõõmu kuulutaminõ
ar'koolnuilõ – raadovits

Vanast veeretivä' loomkal munnõ mehe', vahtsõl aol päämädselt latsõ'.

Päätuitsapääväl tuvvas Saatse kerigust vällä imettegev kivist ja tetäs tuuga ümbre kerigu ristikäuk.

28. august – Jumalasünnütaja neitsi Maar'a uinumisõ pühä – suur maar'apäiv

September

11. september – Ristija Johannõsõ pää maaharagomisõ päiv – ivanas-korona, porovikupäiv

21. september – Jumalasünnütaja neitsi Maar'a sündümisõ pühä – väikomaar'apäiv

27. september – risti ülendämisõ pühä – viissenja

Pääle teenistüst Härmä tsässonah laaditadas kirmasõplatsil lavvakõnõ.

Oktoober

14. oktoober – Jumalasünnütaja neitsi Maar'a kaitsmisõ pühä – maamihklipäiv, pokrov e vinnemihklipäiv

puulpühä inne suurkannahtaja Demetriosõ mälestüspäivä 8. novembril – hingemä-lehtüs, midrosk

November

10. november – pühä vagamärtri Paraskeva mälestüspäiv – rämmänipäiv

11. november – suurkannahtaja Anastasia mälestüspäiv – nahtsipäiv

21. november – pühäde pääinglidõ Miikaeli, Gabrieli, Rafaeli ja kõigi ilmiholda' vägede pühä – mihalapäiv

Nahtsipäiv Küllätüvä tsässonah.

Detsember

6. detsember – pühä ülebpiskopi Nikolaos Imetegijä mälestüspäiv – (talvinõ) - migulapäiv

9. detsember – suurkannahtaja Georgiusõ mälestüspäiv – väiko- (talvinõ) juripäiv

Pühhi ja tähtpäivi pidäminõ

Kerigupühä' ja rahvakallendri tähtpäävä' omma' Setomaal ao joosul kokko sulanu'. Tähtsäbä', midä tiidäs üle Setomaa, om keväjäne juripäiv Verskah, migulapäiv Taeluvah, suvistõpühä Saaless' ah ja Luhamaal, jaanipäiv Miikseh ja Treskih, mölapäiv Mõlah, päät-nitsapäiv Saatseh, paasapäiv Obinitsah, maar'apäiv Petserih ja pall'o' tööšõ'.

Kirmaski' vai kirmasõ'

Kirmask (kirmas) om suvinõ küläpido, midä peetas kerikidõ vai külli nimepäivil. Kirmaskihe tulti kõikõ parebih rõivih. Taa oll' kotus, koh näio' sai' näüdäda' umma laulu ni tandsa. Veiga terädshe uuriti meheleminekiih tütrikka. Tulõvast pere-liigõht tull' jo tundma oppi'. Kirmaskil sai' kõik umavaihlõ juttu aia, tutvas saia. Nooril olõ-s vanast kokkosaamisõs nii säntsit võimalusi nigu parhilla, kirmaski' olli' ainukõsõ' kotsõ, koh umavaihlõ tutvas saia. Hummogu om jumalateenistüs, sis käudas umatsidõ kääpidõ pääl ja pääle lõunat kogonõdas pidoplatsilõ. Tulõgi nii vällä, õt kirmaski' peetas kerigupühhil, a uma olõmisõ poolõst omma' ilmaligu'. Sõna eis' om tulnu säksakiilsest sõnast „die Kirmes” – kerigulaat. Kirmaskit haardu tervest suvõst: lihavõõtõst koon' ilda sügüseni vällä.

Kirmaski' olõ-i inäb peris säntse', nigu vanastõ olli', muutunu om kirmaskidõ tähendüs ja pidäminõ, vajadus pitä' ka. Parhillanõ kirmask om hüä ja illos rahva kokkosaamisõ pido, sugulaisi ja tutvidõ kokkosaamisõ kotus, koh om kombõst laulda' ja tandsi' vanno ja mano oppi' vahtsit laula-tandsa.

Kirmaskih laulõtas ja tandsitas õks vanno laula ja tandsa.

Maar'apävä tetäs mastõ-rah värehtist koon' pääkeriguni lillitii.

Maar'apäiv

Mõni kerigupühä, kohe püvvetäs kõgõ tulla, om tiidä üle terve Setomaa ja kavvõbahki. Üts säntsit om Petseri mastõra suurpühä – maar'apäiv (28. augustil). Teno mastõralõ om taa päiv s'ooniaoni suur ja tähtsä pühä, kohe kogonõsõ' õks kokko sugulasõ', sis tahetas kasvai kõrras kodomailõ tulla. Petseri kalmuaida om jo matõt pall'osil umadsõ', õks tahetas tulla' ummi juuri mano. Maar'apäiv nakas pääle jumalateenistusega. Mastõra moro pääl värehtist koon' pääkeriguni, taad tiid kutsutas Veretiist, om maah elävist lillest tettü vaip. Pääle teenistüst om suur ristikäuk. Kannõtas Pühä-Maar'a kuio, mink alt inemisõ' läbi käävä.

Perridõ kokkotulõk Radajal

Viimädsel aol, alatõh 2008. aastagast, om naatu maar'apävä aigu Radajal (Sigovo küläh) perridõ kokkotulõkit pidämä. Pääle lõunat kogonõs küläplatsi pääle vindläisi, setositi, eestläisi ja muud rahvast. Edimält esinedi lava pääl, parhilladsõs om mintü üle kirmaskidõ muudu olõmisõlõ: oldas, tandstas, laulõtas moro pääl.

2008. aastagast om naatu maar'apävä aigu Radajal perridõ kokkotulõkit pidämä.

Perre tähtpäevä'

Saaja'

Vanastõ olli' perreh tähtsä' saaja' (pulma') ja puhtõ' (matusõ'), vaest ka latsi ristminõ. Saaju peeti kol' päivä. Edimäne päiv olti mör'sa kotoh, tõõnõ päiv minti vakaga kosilasõ poolõ ni kolmas päiv oll' hõimupäiv. Inne saaju käve kosilasõ esä, mõnikõrd imä kah, mör'sa kotoh kos' ah, a kosilanõ eis' jäi kodo. Kosilasõ seled'i' uma tulõki ar', ku kosilanõ oll' miiltpite, olti nõuh. Taad kutsuti edimäts'e' viina'. Vanast oll' kombõst, õt kosilasõ esä tull' tõõnõ kõrd viil, sis lepüti kokko kõik täpsebält, taad kutsuti tõõsõ' viina'. Inne pulmõ käve' pruut ja peigmiiis üteh seltsilisiga sugulaisi kutsmah, taa jaost olli' uma' laulu' ja kombõ. Saaju aigu tull' mör'sal anda' andõ, taa jaost oll' Setomaa tütrikul vaia inne saaju tetä' virgalt käsitüüd. Õgal puul, koh vähägi võimalik, pidi näiol olõma näpotüü käeh. Timä pridanakirstuh olõ-s poodist ostõt kraam, a oll' uma tüü ja vaiva vili.

Saajasöögi'

Vanõba' saajasöögi' olli' kapstasupp, suurmapudõr, minkõl lihatükü' pääl, mannapudõr ja südikala. Tähtsä oll' saajust küdset leib. Leeväpäts pidi olõma tsõõrik, läbimõõduh ümbre 30–40 cm, päält mitund muudu ilos-tõdu. Perähpoolõ tull' saajalauda ka tõõsõ' söögi', nigu võiuga katõtu kohopiim, kurõmar'a-kissel, luiõga jaaheliha, pliini' (ülepannikoogi') ja tõõsõ' söögi'.

Mör'sa kumardas imäle ja tõisilõ sugulaisilõ jalga (ikk inne kotost ar' minekit).

Saajust küdseti õks tsõõriku' leevä' ja nätä' om ka võiuga katõt kohopiim, mink sisse saajarahvas om münte pandnu.

Puhtõ

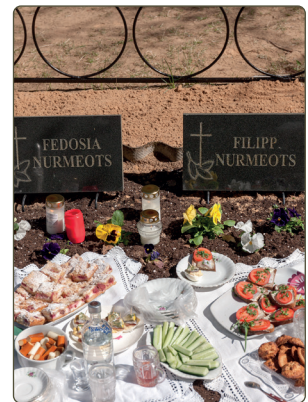
Inäbä ku muuga om setodõl kombit kuulmisõ ja puhtidõga (matustõga). Peris vanastõ, ku saadi arvu, õt ineminõ nakas kuulma, nõstõti tä sängüst pingi pääle, timä käe' säeti rõnna pääle risti, hüvvä peio panti künnel. Naabri' tulli' hüväste jätmä. Kombõst oll' viikruus aknõlavva pääle panda. Ummamuudu olli' koolnu mõskmisõ kombõ, mõskjast oll' mehel miis ja naasel naane. Palgast mõskjalõ anti raha vai hamõh vai meesterahvalõ kaatsä. Tarõst vällä kanti kirst kassi pääl. Matusõrongi iihotsah kannõti risti, mia panti peräh kääpä pääle. Külä piiril jäädi saisma ja kirst nõstõti vangõrdõ vai rii pääle. Osa saatjit, kedä puhtilõ olõ-s kutsutu, jäi maaha. Inne haudalaskmist viidi kirst kerikuhe, koh peeti matusõteenistus. Vanast lasti hauda naisi kirst linikidõga, miihi kirst kõüstega, õgaüts hiitse kol' peotäüt mulda. Kinniaetu havva pääle tetti kääbäs, taa pääle lapjuga ristimärk. Sis panti kääpä pääle lina, mink pääle säeti söõgi': munnõ, võidu, kalla ja leibä. Risti jala mano panti annom kutjaga (om tettü havvutõdu hernist vai illatsõbal aol ka riisist, mia pantu tsukru- vai miivette). Kutjaga alostõdigi, edimält võtva' kõkõ lähebä, sis tõõsõ' perreliikmõ ja sis sugulasõ ja võõra. Kombõst oll' kõütä' risti külge vüü.

*Hingemälehtüse pidämine
kääpä pääl aastagal 1912.*

Puhtõlaud

Peräst peeti matusõlaud koolnu kotoh. Puhtõlavvah pakutas edimädsest söögist kutjat. Kiisla (hapatõdu kaarapudõr) om puhtõsüük, ku kiisla lavva pääle tuudi, saistati pistü ja palvõtõdi koolnu iist. Koolnu jaost panti mõnikõrd kest lauda kutja ja kiislaliud, mink man palli künnel. Edimäne tähtsä mälehtämis-pido – pomka' (kutsuti ka kuusnädälist) peeti 40 päivä pääle kuulmist, koolnut mälehtedi kerikuh ja kääpä pääl, pidosüük oll' kääpä pääl ja kotoh. Sis peeti viil poolõ aastaga ja aastaga mälehtüst, ka kolmõ aastaga takast. Pääle taa omma' õga aastaga kimmä' pühä, ku oldas kääpä pääl ja mälehtädäs kadonut.

*Kerigupühi aigu katõ-
tas laud ka vahtsõl aol
kääpä pääle.*

Ristkädse

Latsõristminõ oll' tähtsä perrepido ja tegeminõ. Latsõlõ sai' ristmisõ aigu ristiesä ja ristiimä (vadõri'), naid võidsõ olla' mitu. Ristivanõba' olli' mõtõldu' abist ni toest latsilõ tervest elost. Näide tähtsüs läts viil suurõbast, ku uma imä vai esä ar' kattõ. Sünnüpäivi, ka juubõlidõ pidäminõ om tulnu ildaba ja vanast näid peetä-s.

Vahtsõba ao praasnigu'

Seto Kuningriigi päiv

Taa om üts suurõbit ja inäbä tunnõtust saanu praasnikkõ Setomaal. Kuningriigipäävä mõtõh tekkü rahvaluulõtiidläsel Hao Paulil, ku tä käve Hellero mihi laulupundiga Norrah küläh mõtsasuumlaisil. Mõtsasuumlasõ kuulutasõ õga aastaga hainakuu tõõsõl nädälivahe- tusõl vällä kolmõs pääväs uma Mõtsasoomõ Vabariigi, koh näil olõ-i Norra kuningaga inäb pistmist, om uma riik uma presidendi ja valtsusõga.

Puulpühä, 20. augustil 1994. aastagal kuulutõdi Obinitza kooli moro pääl vällä edimäne Seto Kuningriigi päiv. Mõttö oll' vällä käunu Hao Paul, Hõrna Aare ja tõõsõ Obinitza vedosniku' haari' taast kinni ja naksi' kõrraldama. Aare tahtsõ opada' tuud, kuvvamuudu inemisõ õigõ seto ja kuninga alabana piasi' hinnäst üleväh pidämä, Paul arvas' mano, õt sis võisi' vällä sorti' ka meistrimehe', kinkõst kuningriigih kõkõ inäbä kassu võisi' tulla'.

Sorditas vällä meistri'

Katõkümne viie aastaga seeh om kuningriigipäiv peris pall' o muutunu, a põhijoonõ omma' jäänü' tuustsamast. Edimädse kotsõ pääl om õks seto umakultuuri näütäminõ ja tutvus- taminõ, uma rahva kokkosaaminõ ja ütekuuh aoviitminõ. Jäänü om kuninga meistridõ välläsortminõ ja ka sõaväeparaat. Valitas kõkõ pareba' perimüslikõ süuke ja juukõ valmis- taja': sõira-, ollõ- ja veinimeistri, leevä- ja piiraguküdsäjä, han' dsaajaja, kuninga sõnolinõ ja vägümiis. Edimätsih kuningriigeh peetü' võistlusist olõ-i midägi ar' kaotõt, om õnnõ mano tulnu ja pidämä jäänü taa, mia rahvalõ huvvi pakk ja miiltpite om olnu. Mano omma' aastakkõga tulnu' vahtsõ' aamõti', nigu näütüses kargusõkargaja ja kasatskilüüjä.

Kuningriigih valitas kõkõ pareba' peri- müslikõ süuke ja juukõ tegijä'.

Ülebsootska valiminõ

Setodõ kuningas Peko maka Petseri mastõra liivaoosõh umma igävest und, timä asõmõlõ om vaia maapäälset valtsõjat vai sootskat. Edimädse kuningriigipäävä aost panni' kõrraldaja' ülebsootskast Anipai Vello, a edespidi omma' sootska' valitu' rahval.

Edimädsel neläl aastagal valiti hääletüssedelidõga, a 1998. aastagal Meremäel mõtõldi vällä vahtsõnõ kõrd. Kandidaadi' saistasõ' paku pääle ja võitjast saa tuu, kink perrä kogonõs kõkõ pikeb hand toetajit. Paku pääl andas rahvalõ uma' lubahusõ' ja plaani' ülebsootska aamõtih. Edimädsel kõrral valisi rahvas ülebsootskast Hao Pauli, kiä valits' järgmädse kuningriigipääväni.

Ülebsootska vai kuninga asõmigu ülesandõ' omma' aoga muutunu'. Kõkõ edimäne, komisjonil paika pantu, pidi juhtma päivä ja järgmädse' pidi' avitama ka ettevalmistuisi man, a viimädsil aastagil om mano tulnu seto rahva esindämisülesandit terve aastaga seeh. Ülebsootskast om valitu kokko 15 eri inemist. Õigõ mitmõ' omma' valitu' kats vai eiski' kol'-nelli kõrda.

Pääle ülebsootska valimist om sõaväepaarat, mia näütäs, kuvva-muudu saa Setomaad „kaitsa.”

Ülebsootska kandidaadi' saistasõ' paku pääle ja võitjast saa tuu, kink perrä kogonõs kõkõ pikeb hand toetajit.

Ülebsootskast omma' valitu'

Anipai Vello 1994

Hao Paul 1994, 1995, 1996, 1998

Kera Volli 1997

Nurmeotsa Sulo 1999

Hõrna Aare 2000, 2007, 2018

Luigasõ Inara 2001, 2002

Riitsaarõ Evar 2003, 2004, 2005, 2006

Hüdsi Silver 2008

Sarvõ Õiõ 2009

Raudoja Ahto 2010, 2011

Leima Aarne 2012, 2013, 2016

Laaneotsa Annela 2014

Vabarna Jane 2015

Torm-Kriisi Piret 2017

Järvelilli Rein 2019, 2020

Pidopäävä kotsõ' muutusõ'

Kats edimäist kuningriigipäivä peeti Obinitsah, peräst tuud panti päiv küläkõrda käuma, nii õt õga aastak sai üts Setomaa vald õigusõ pito kõrralda. Edimätseh tsõõrih jäi Verska umal tahtõl vällä ja 1998. aastagal peeti päiv jal Meremäe vallah. Tõõsõh ringih lei ka Verska kampa ja kuningriigi pääliin nakas' käuma nelä valla vaihõl, kotsõ perrä: Obinitsa vai Meremäe, Mikitämäe, Verska, Luhamaa. Pääle ütids Setomaa valla luumist valitas järgmäne kuningriigipäävä kotus: 2018. aastagal peeti pito Lüübnitsah, 2019. aastagal Küllätüväh, 2020. aastagal Kolossovah.

Kuningriigipääväl nõstõtas kimmähe üles kuningriigi lipp. Parhillanõ vüükiräga ristilipu kasutustõ võtminõ otsustõdi 2003. aastagal, ku VII Seto Kongressil kimmä hääleinäbüsëga sääne säädüs vasta vöödõti.

Latsipäiv vai Väiko-Kuningriik

Ildaba naati päiv inne Seto Kuningriigi päivä pidämä ka latsipäivä. Latsipääväl tetäs oppuisi ni võistõldas kuninga pernaase ja kuninga kar'usõ välläsortmisõst. Om olnu' huvitavit kokkosaamisi, põnövit ekskursioonõ ja matku.

Alatõh 2006. aastagast om valitu ka Setomaa nuursootska (valita-s 2013–2015).

Nuursootskast omma' valitu'

Vabarna Jalmar 2006

Juhkami Enna 2007

Ämariku Evelin 2008

Mõrra Liia 2009, 2010, 2011

Leima Matis 2012

Linnusõ Mari 2016

Huigi Annabel 2017

Grünbergi Maria 2018

Tarrosõ Triinu-Liis 2019

Ausma Margit 2020

Üts päiv inne Seto Kuningriigi päivä om naat pidämä ka latsipäivä.

Laulupido' Petserih

Ku seto leelotaja' Samuel Sommeri iistvidämisöl 1922. aastagal edimäist kõrda kokko tull'i, oll' Eestimaal peetü laulupidosit joba 61 aastakka. Tarto rahu ja Eesti Vabariigi tulök Petserimaalõ tõi hindäga üteh mitmit vahtsit võimaluisi setodölõ, tõi üteh ka hirmõ. Ütelt puult laulupido' anni' mano vahtsit tiidmisi, sai hinnäst kõrvotsi panda' tõisiga ja sai hinnäst näüdädä. Taa oll' hüä, öt edespidi tull' pitto päsemisöst kõvva tüüd tetä. Tõösöst külest arvati mõnikörd, öt setosit tahetas vägüsi eestläisist muuta', nigu tundu 1928. aastaga Petserimaa laulupidol, ku seto leelot kuulõki-s.

Leelopäiv

1977. aastagal halgahtu kuulsa seto kooli-oppaja Lehestiku Pauli pääh mõtõh, öt om vaia üle hulga ao üts kõrralinõ seto leelopäiv pitä. Seto lauluimäl Vabarna Annel oll' taa aastaga 100. sünnüaastagapäiv.

Mõttõst haari' kinni viil kats Pauli: kiränik-luulõtaja Haavaoksa Paul ja Verska külänõukogo esimiis Mäeste Paul ni Verska kultuurimaja direktor Lõvi Laine. 1977. aastaga I leelopäiv sai tähtsäst pidost seto kultuuri aoluuh. Olõ-s taa pido ettevalmstaminõ ja läbiviiminõ kerge. Vaihthõpäälse' aastaga' ja nõukogodõ aig olli' tennü' uma tüü.

XV leelopäiv peeti 2019. aastagal tõist-muudu, olõ-s leelopäiv terveh päiv, tä oll' suurõ festivali Seto Folgi üts jago.

Ütsainus kõrd peeti leelopäivä Obinitsah, tuu oll' 1986. aastagal.

2009. aastagal säeti seto leelo UNESCO vaimso kultuuriperändi nimekirja. Ütelt puult oll' taa suur tunnustus seto rahvalõ ja kultuurilõ, tõösõlt puult pand' taa mi kõiki pääle üles-andõ' ja kohustusõ: viia' umma leelot edesi, hoita' timmä ja näüdädä' kõölõ ilmalõ.

Leelopäivä kõrraldadas õga kolmõ aastaga takast Verskah. Ütsainus kõrd peeti leelopäivä Obinitsah, tuu oll' 1986. aastagal, ku Hilana Taarka sünnüst sai 130 aastakka müüdä.

XI leelopäivä (2007) teema oll' „Elotsõõr” ja kujundist seto mõr'sa kruun. Elotsõõr om inemisõ elo sünnüst surmani ja veiga tähtsäst om peetü perre luumist (abiellumist). Taast

saa algusõ ütime elo ja pereh, latsõ sündüminõ. Lats kaus suurõst, saa mehelemineki- vai naasevõtuiäldsõst, luu uma perre, sünnüse' latsõ' ja nii lõpõki-i elotsõõr. Kao-i laul kohegi, koon' om elo ja lätt edesi elotsõõr.

XV leelopäiv peeti 2019. aastagal. Taakõrd peeti pito tõistmuudu, olõ-s leelopäiv terveht päivä, tä oll' suurõ festivali Seto Folgi üts jago. S' ookõrd oll' teemas „Imält tütrele”, iistvidäjä' imä ja tütar – Sarvõ Õiõ ja Maar'a.

Setomaa inemisõ' võiva' olla' uhkõ' uma kultuuri, uma leelo ja leelopäivi üle!

Seto kultuuri nätäl

2010. aastaga edeotsah tei' Verska kultuurikeskusõ inemisõ' Setomaa kultuuriedendäjlõ ettepanõki naada' Setomaal pidämä seto kultuuri nädälit. Taa nädäli seeh tulõ viil inäb kõnõlda' umast kulturist, minkõh mi õga päiv elä ja toimõta. Nätäl lõpõs 9. oktoobriga – Setomaa sünnüpäävaga.

Taa nädäli seeh om Setomaal suurõbit ni vähäbit kultuuritegemisi: kontserdi, loengu, käsitiü tegemisõ, joonstamisõ, näütuse, jutussidõ ajamisõ ja muu. Terveh nätäl tulõ kõnõlda' seto keeleh ja õga päiv võisi' kävvu' seto rõivih. Seto leeloparkõ ja tandsurühmi kuuhkäumisilõ omma' oodõt kõik, kiä' tahtva' laulda' vai tandsi'.

Seto Folk

Seto Folk om parra suurusõga ni kirivä programmiga muusika- ja matkafestival, koh om perrega hüä olla, luudusõh matkada, saia' osa hüvvist seto kõõgi söõgest ja seto käsitiüst. Taa festival kõüt nail päivil kõiki folgilisi Setomaaga ja seto kultuuriga. Seto Folk om näüdänü, õt pall' o' inemisõ' tulõva' folgilõ seto rahva ummamuudu keele ja kultuuri peräst.

Edimäist kõrda oll' Seto Folk Verskah juulikuuh 2006. aastagal. Iistvidäjäst edimätsel Seto Folgil oll' Vabarna Jane ja päivä juhtõ Raudoja Ahto. Õt ülesastjit oll' pall' o ja veiga eismuudu esinemisnumbri' õgaütel, sis panti pidolõ nimest „Kirriv päiv”.

Mõtõh kõrraldada' sääne üritüs sündü selle, õt Verskah taheti pitä' õgal aastagal suurõb pido. Verskah om suur lava ja umajago pillimihi ja muusikit. Folgi kõrraldamisõ man arvõstadas tuuga, õt pillimängu, tandsu ja leelot piat inäb-vähäb ütepell' o olõma ja kimmähe piat esinemä seto pillimehe'.

Seto Folgilõ om kutsut ka hõimuveldu ni -sõsarit. Lodja pääl laulva' ersa'.

Seto I tandsopido „Kagoss kargasõ’!”

Seto Folgi man peeti 2018. aastagal Seto edimäne tandsopido „Kagoss kargasõ’!”. Tandsopido oll’ Torm-Kriisi Pireti mõttö perrä lavastõt, muusigajuht oll’ Leima Evelin. Tah pidoh tandsti seto tandsa, midä om tandstu pikkä aigu ja mia’ omma’ luudu’ seto rahval.

2021. aastaga juunikuuh peeti Verskah üteh Seto Folgiga II Seto tandsopido „Kagoh kul’ atasõ’!”.

Ostrova festival

Ostrova külä om till’ okõnõ, a veiga armas küläkene. Kõrra aastagah heränes väigokõnõ külä ello, sis ku peetäs festivali. Esinemäh om popp- ja rockmuusikit, kuulda’-näta’ saa ka ummi, seto lauljit-pillimiihi. Festivali kõrraldas Tulpidõ pereh.

Pääle muusiga kullõmisõ om võimalik kaia’ ilosat seto käsitüüd ja maitsa’ ehtsät seto süüki. Meelelahotust ja aoviidet pakutas latsilõgi. Edimäist vuuri peeti Ostrova festivali 15.–16. juulil 2011. aastagal.

Ostrova festivalil omma’ esinenü’ pia kõik Eesti tuntu’ ansambli’.

Rikka Ivvani pillilaagri

Setomaal Küllätüvä küläh 140 aasta vanhusõh Rikka Ivvani taloh peetäs suvõaol latsi ja nuuri pillilaagrit, midä vidävä' iist Andresoni Sigre ja Raali Ain. Edimäist kõrda oll' laagri 2003. aastagal. Pillilaagrih opitas mängmä kannõlt, karmoškät, viiolit ja kitarri.

Pääle pillimängo om laagrih pall' o tõisigi tegevüisi ja hüvvi ettevõtmisi: tutvumis- ja kokko-saamisõdak, külälisesinejä, sportligu' mängu', meisterdäminõ, õdagidõ tands ja seto jutussidõ ajaminõ.

Rikka Ivvani taloh peetäs suvõaol latsi ja nuuri pillilaagrit.

Pillilaagri' omma' saanu' tuntust, mitmõ' latsõ' ja noorõ' omma' käunu' taah laagrih mitu kõrda. Osavõtjit om ka välästuult Setomaad. Laagrist osavõtja' omma' esinenü' ka Ostrova festivalil. Seto Kongressi Vanõbidõ Kogo and pillimänguoppusõ kuludõ kattõst vai pilli ostmisõ jaost vällä Rikka Ivvani stipendiumi.

Lummo Kati leelolaagri

Augusti lõpuh 2015. aastagal peeti Nedsäjä küläh edimäne seto leelo laagri, õt tähistädä' lauluimä Lummo Kati (Jekaterina Lummo, 1915–1995) 100. sünnüaastaga-päivä. Laagrih oll' 65 inemist. Avati ka mälestüskivi.

2016. aastaga laagri oll' pühendet Pähnapuu Veera 100. sünnüaastagapääväle. No' tetäs laululaagri õga aastak. Sinnä' kogonõsõ' nuu', kiä' tahtva' põh' aligult oppi' UNESCO perändihe kantu seto leelot ja seto kultuuri. Oppajist omma' leelolaagrih tiidläse' ja umakandi kultuurikandja.

Lummo Kati leelolaagrih opva' täüskasunu inemisõ' seto leelot ja seto kultuuri.

